

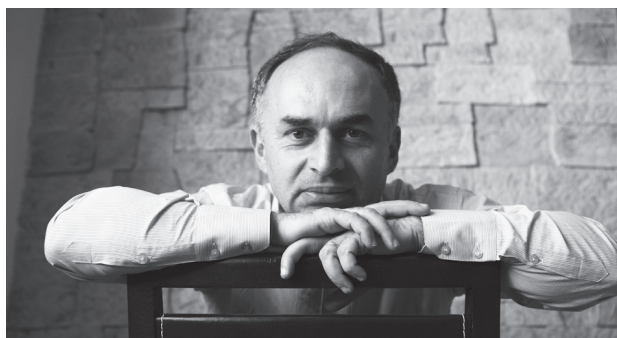

Редакція «Всесвіту» була неабияк подивована інтересом читачької аудиторії, який викликала наша минулорічна публікація під гаслом «Знайомтеся: літературний Карабах» (№11-12, 2013). У ній літературний світ цього дивовижного краю представляла проза Ашота Бегларяна. Критик Віктор Конопльов, що презентував творчість письменника, назвав його «людиною, яка оголосила війну війні». Також є і творче кредо митця. Отож пропонуємо читачам ще дві повісті Ашота Бегларяна, які розширюють наше розуміння його творчості, прадавньої вірменської історії, історії Карабаху і його сьогодення.

Ред. „Всесвіту

Матеріал ілюстрований світлинами роботи Альберта Восканяна та Ашота Бегларяна

АШОП БЕГЛАРЯН

ЗВИЧАЙНЕНЬКІ ГЕРОЇ

Повість

Переклав Дмитро Дроздовський

1

- ...Три, чотири, п'ять, шість... — повторював уві сні Камо, підсилюючи тривогою і подивом кожную нову цифру; а потім переходив на невиразне, майже судомне бурмотіння. І важко було визначити, чи згадував він епізод зі свого військового життя, коли, сидячи в засідці в густих, мокрих від дощу заростях, пантрував на диверсантів, які увійшли до тилу із протилежного берега річки, чи підраховував, у скільки тисяч драмів обійдеться йому шкільне екіпірування для дітей - у вересні піде до школи четверта дитина...

Як і в інших селах, ранок у Вардашені починався зі сходом сонця. Тількино замайорів холодний світанок, Заріне безшумно піднялася, намагаючись не розбудити дітей, які спали в тій самій кімнаті, що і вона з Камо, за перегородкою у формі масивного старомодного темно-брунатного шифоньера з облізлого фарбою. Вона обережно вкрила молодшу, Каріне, яка весь час боролася уві сні з товстою ковдрою, виготовленою з овечої вовни. Злегка щулячись від ранкової свіжості, спустилася скрипучими дерев'яними східцями у двір. Із залізного бака Заріне черпнула води у великий алюмінієвий кухоль, плеснула собі в обличчя, щоб відігнати залишки сну, взяла із дровітні емальоване відро, невеликий термос, рушник, саморобний табурет і попрямувала до хліва.

Почувши її кроки, Севук (Чорнушка) замукала. Заріне відчинила грубо збиті дощаті двері, й одразу з темного хліва в ніс ударив терпкий, теплий

запах гною. Корова привітно похитала головою, скося поглядаючи на господиню великим блискучим оком. Заріне попестила її морду, на якій була невелика біла мітка посередині, ласкаво примовивши: «Розумнице ти наша, годувальнице...». Вона підбрала лиштви своєї сукенки, сіла на табурет, поставила відро корові під набрякле вим'я, попередньо обмивши його водою з термоса і обтерши рушником. Набубнявлені молоком тваринні пипки тільки й чекали, коли до них доторкнуться роботящі руки господині — і теплі цівки застукали у відро...

Не минуло й чверті години, як сходи знову жалібно зарипіли - це сховався Камо у вицвілому камуфляжі, який носив ще з воєнних років. Він також умився холодною водою з бака у дворі і пішов виводити зі стійла коня. Камо поплескав вогненно-гнідого Орлика по шиї, почухав чорну гриву. Кінь дружньо пирхнув і струснув головою.

Орлик не тільки був своєму лісовому об'їждчикові за транспорт, а й також був товаришем, своєрідним співрозмовником: нетовариський із людьми, Камо часто розмовляв із ним у лісі, ділився думками і знаходив схвалення в розумних очах тварини. Однак взаємна довіра усталювалась поступово. Щоб заслужити повагу норовливої тварини, Камо довелося явити себе вмілим наїзником і турботливим господарем. І якщо попервах він ставився до необ'їждженого й гордовитого жеребця владно і зверхньо, щоб підпорядкувати його своїй волі, то зараз потреби в цьому не було - тварина розуміло господаря й без слів.

Узагалі Камо вважав, що людина має ставитися з повагою як до людини, так і до інших живих істот, бо всі дихають однаково, і це дихання подарував Бог. Він ніколи не забував епізоду зі свого отроцтва, коли привів додому безрідного цуценя. Хоча собачка й непоказний, але в нього були великі виразні, як у людини, очі, трошки сумні. Однак незабаром з'ясувалося, що тварина має хворобу, і батько, побоюючись, щоб діти не підхопили інфекції, змусив Камо вигнати пса. Хлопчик поклав цуценя до рюкзаку і рушив далеко в поле...

Повернувшись додому, Камо здивувався, коли побачив батька геть похмурим. Судячи з усього, він переживав за цуценя, і коли той наступного ранку несподівано з'явився у дворі, до батька повернувся й гарний настрої. Він нагодував пса ласим шматком м'яса, потім, помістивши в тазик, став обмивати. Згодом батько зізнався, що всю ніч його переслідували очі собачки, його людський погляд...

Як для села, Камо одружився доволі пізно - у тридцять чотири роки. Завадили війна, повоєнний шарварок, примарність майбутнього. Та й гарна дівчина не траплялася. До того часу в сусідньому селі підросла Заріне, дочка загиблого на фронті бойового товариша. Камо часто бачив її у дворі й городі, коли на коні проїжджав повз їхній будинок, питався про життя-буття, пропонував допомогу. Кілька разів він привозив їм із лісу дрова на зиму, дикі грушки, яблука, мушмулу. Заріне, вже не підліток, але ще не панянка, з покірною вдячністю приймала ці прості подарунки, спідлоба й сором'язливо дивлячись на Камо. Вона відповідала на його питання односкладово й тихо, майже пошепки, червоніючи, від чого сам Камо ніяковів...

Камо не помітив, як дівчисько полонило його серце. Неможливо було збагнути таємниці її чарівливості й зваби - начебто нічого особливого: невисоке чоло з ластовинням, густуваті брови над карими, злегка розкосими очима, звичайнісінький ніс, трохи сплюснутий, тонкі, сором'язливо стиснуті губи... Але в цілому від неї, по-селянськи незграбної пацанки з майже хлоп'ячими грудьми і грубими, натрудженими руками, йшла якась жіноча мудрість, надійність.

Камо, вже наполовину сивий, також подобався Заріне - зовні й деякими рухами він нагадував її батька, до якого вона була прив'язана змалку. Дівчина була молодша від Камо на шістнадцять років. Мати Заріне, майже ровесниця Камо, від несподіванки втратила дар мови, коли той з'явився на порозі їхнього будинку не з оберемком дров або рюкзаком лісових грушок, а з наміром просити руки її єдиної дочки. Були проти й нечисленні родичі дівчини. Але одного разу в сутінках Заріне рушила з Камо, на його Орлику...

2

Лісовий об'їждчик Камо з юних років любив блукати в горах і лісах, знав кожне дерево, кожний кущик в околицях, був файним слідопитом, а в роки війни - незамінним розвідником. Він розпізнавав сліди в полі, в лісі, на ділянці, де земля поцяткована різноманітними відбитками копит і лап. Камо не тільки знався на особливостях слідів тварин, а й робив висновки із запаху пом'ятої трави, розчавлених комах. Хлопці буквально ходили за ним: там, де пройшов Камо, безпека була гарантована.

Ще в 1990-му році, коли непомітно підкрадалась війна, він, студент четвертого курсу, залишив навчання в Росії, повернувся в рідне село і разом із хлопцями пішов у лісисті гори, в партизанські загони. Бувало, досвідчений слідопит виводив групу розвідників із кільця ворожого оточення. Кілька разів солдати противника, ні про що не підозрюючи, проходили прямо під деревом, на якому він сидів. А одного разу Камо під прикриттям темряви зайшов у ворожий окоп, забравши як трофей у сплячих прилад нічного бачення і засоби зв'язку.

За чотири роки війни хлопці добряче внюхали пороху, діяли хоробро й зухвало. Але найважчим випробуванням став нерівний бій із добре озброєною диверсійною групою противника чисельністю більше сімдесяти чоловік. Саме Камо помітив їх, підкрадаючись під серпанком темряви. Диверсанти розраховували взяти важливий пост, потім просунутися, зайняти кілька стратегічних висот і встановити контроль над місцевістю.

Бій почався на світанку, скрізь був туман. Диверсанти були впевнені, що відразу ж після першого натиску противник утече. Однак блискавичної атаки не вийшло: шквал автоматного і гранатометного вогню, що супроводжувався неприродними, дикими криками, очікуваного ефекту не приніс. Хлопці підготувалися до відсічі і послали солдата за підкріпленням. Вони не здригнулися, не втекли, а трималися, допоки не прийшла допомога. Навіть тяжкопоранені не випускали з рук зброї... Помітивши гранату, Камо встиг відкотитися вбік. Пощастило, відбувся легкою контузією і пораненням у стегно...

Весілля ветерана війни Давида Акопяна

Бути може, Камо згадував уві сні саме цей бій, точніше, безмісячну ніч, коли, засівши в мокрих заростях у засідку, виглядав диверсантів із протилежного берега річки. А може, він метикував, у скільки тисяч драмів обійдеться йому шкільне екіпірування для дітлахів - у вересні піде до школи четверта дитина...

3

Одружившись пізно, Камо вирішив надолужити втрачене: за п'ять років у нього народилося четверо дітей - син і три доньки. Йому було сорок п'ять, і з певного моменту він став помічати, що час летить дуже стрімко, новий рік, здавалося, наставав надто швидко: не встигнеш озирнутися, як юний січень уже замінює білобородого грудня. «Ось так і життя непомітно пролетить...» - часом щось зрадницьки муляло в мозку. Камо боявся не встигнути поставити дітей на ноги.

У воєнні роки, коли часто доводилося не спати і вдень і вночі, він мрійливо думав: «Ось закінчиться війна, весь місяць відсипатися буду...». Зараз він спав усього чотири-п'ять годин на добу, та й нерідко сну заважали жахіття. Одне з них частіше за інших переслідувало його, як уві сні, так і наяву: великий осколок від снаряда «Град» розрізав корову на дві половини. Дивом уціліле дитинча смоктало її вим'я, намагаючись вичавити останні материнські соки. Життя харчувалося подачками смерті, і це була

не сюрреалістична картина, не уява, це насправді мало місце - у центрі села, поруч із сільрадою...

Тварин у Камо й Заріне було небагато: кінь, корова, два півні, три десятки курей, десяток кроликів, дві собаки. Камо був особливо дружнім із мисливським собакою Дратхааром, універсалом, якого використовують як під час полювання на птахів, так і на більшого звіра. Гонча (так звали пса) вважали одним із розумних «людей» села. Саме «людей» - він геть усе розумів, тільки не говорив, усе читав по губах господаря. Камо був упевнений, що він міг позмагатися б із найкращими англійськими та німецькими собаками.

Інший собака, величезна кавказька вівчарка, вдень вів себе скромно, непомітно, навіть дозволяв дітям смикати свій короткий хвіст. Але хай спробує вночі непроханий гість підкрастися до будинку...

Невелику кількість тварин компенсував великий город, де вирощували помідори, огірки, картоплю, часник, цибулю, квасолю, гарбуз, перець, брукву, ріпу, полуницю. В саду росли яблука, груші, слива. Господиня про запас заготовляла на зиму сухофрукти, якими ласували діти.

Господарство забирало багато часу, проте Заріне встигала давати раду дітям, допомагала їм готувати уроки. Камо, звичайно, допомагав їй - приносив тваринам воду, сіно, колов дрова, вичищав хлів. Однак його часто не було вдома. Дітей із п'яти-шести років долучали до праці, вони допомагали дорослим. Але часом їхня допомога ставала новими клопотами. Місяця два тому синочок, бігаючи за куркою, впав і зламав собі ногу. Перелом був складний, як сказав сільський фельдшер, - осколковий, і Камо довелося позичити грошей і відвезти Паруйра в місто для операції. У кістку вставили металевий стрижень. Камо довелося закласти сімейне золото і покрити борг. Тепер йому належало знайти гроші, щоб узяти назад золото, яке дісталось від покійних батьків і яке було набагато більше, ніж просто матеріальна цінність. А через кілька місяців треба було провести нову операцію, щоб зняти металевий стрижень...

У самого Камо почалася пахова грижа. Спочатку він вправляв пальцями всередину невеликий горбочок, що з'явився на шкірі. Але через певний час грижа знову з'являлася в супроводі дикого болю. Було потрібне втручання лікаря.

Невже доведеться продати коня? Камо намагався не думати про таку перспективу...

4

Від часу припинення активних бойових дій минуло вже чимало років, проте для Аліка, який проживав через два будинки від Камо, війна тривала й досі. Він змагався з наслідками своїх поранень, але також зустрічаючись у герці з Простором і Часом...

Аліку сама доля визначила бути воїном, захисником рідного вогнища. Коли почався карабахський рух, йому не було й шістнадцяти років. Неспокійний юнак відразу ж потрапив у вир бурхливих подій.

Неподалік від рідного села розташовувалося село Лісове, яке згодом азербайджанці перетворили на вогневу точку, звідки обстрілювали

довколишні вірменські села, робили нічні вилазки, виганяли худобу. Інспірований юнацьким запалом, Алік, потайки забравши мисливську рушницю батька, ходив у Лісове, точніше, до його околиць, у своєрідну розвідку, ховався в кущах і, затамувавши подих, стежив за подіями. Це було щось на кшталт гри, але одного разу, щоб помститися, юнак пригнав із Лісового корову. А коли вже намітилося збройне протистояння, неповнолітній, але цілком зрілий із виду юнак попросився до лав захисників свого села...

Перший бій був абсолютно несподіваним і безглуздим - із військовослужбовцями радянської армії, яких попервах використовували просто для придушення народного руху... Помітивши під деревом військовий «Урал», хлопці відразу зметикували - засідка! На ходу розподілили патрони, розсіялися лісом. Незабаром почулися й перші постріли, потім заревіли автомати. Алік почав стріляти у відповідь: АКМ без прикладу, через брак досвіду в нього тремтіли руки.

Розгорявся справжній бій. Відстрілюючись, Алік побіг у бік густих заростей. Кулі розривали повітря. Алік стрибнув до яру, зарослого лабазниками й кропивою, сховався там. Маскхалат давав можливість злитися із навколишньою зеленню. Противник був у двох кроках. Алік затамував подих: знайдуть - гаплик! Водночас він розумів, що покладатися лише на випадок і везіння тут не можна. Алік обережно дістав гранату - ніколи раніше цим не користувався. Висмикнув чеку, як радили досвідчені товариші, і, не встаючи, з лежачого положення, кинув - потрапив у дерево навпроти. Ударившись, граната відскочила у зарості і розірвалась, майже поруч. Але юнак уцілів! Користуючись моментом, Алік встав і помчав що було духу через високі хащі. Солдати - за ним.

Попереду - глибока ущелина, в запасі лише один магазин патронів. Ситуація фатальна. Алік вийняв із магазину патрон, засунув у кишеню. Це був особливий боєприпас - на той випадок, якщо іншого виходу не буде...

Раптом почулися кулемети бойових машин, зістригаючи крони низькорослих дерев. Не знаючи, що робити, юнак, випускаючи з автомата чергу за чергою, побіг назад, у бік противника, заточився, і, промчавши за інерцією ще кілька метрів, упав долілиць у густий кущ ожини й залишився лежати нерухомий... Алік довго ще дивувався, як не потрапив у полон, як узагалі лишився живим...

Безглузде хрещення таким незвичайним випробуванням не злякало Аліка, хоча в душі він відчував сором за той епізод із гранатою і особливо за падіння в колючий кущ ожини, яке і врятувало його. З юнацьким максималізмом Алік обіцяє собі відтепер не втрачати самовладання у найкритичніших ситуаціях, знайти надсилу і супернавички, опановуючи різні типи зброї й військової техніки...

На війні рік - за два. За кілька місяців, коли війна набирала обертів, юний боєць змужнів. Великі очі горіли завзяттям і відвагою. Алік мав авторитет у товаришів, реально виконував функції командира загону. Він ішов попереду завжди із рацією в руці, був універсальним вояком: досконало володів фаготом, гранатометом, мінометом. Алік рушав у саме пекло боїв, не шкодуючи себе. Але війна щадила його. До певного часу...

Підходив до кінця третій рік кривавої бійні. За час короткого новорічного перемир'я Алік, нарешті, побрався із сусідською дівчиною, красунею Крістіною. Вони давно були закохані одне в одного, зустрічалися, думали про заручини, але, проте, війна заважала. Тепер усе село раділо - як у добрій казці, герой знайшов красуню... Але що ж було не так? На душі в Аліка було неспокойно, в серце закралось недобре передчуття, нав'язливе очікування лиха...

Усю ніч перед відправкою на передову Алік не стулив очей - недобре передчуття посилювалося, підступаючи до самого горла. З'явилося нав'язливе бажання випити з кизилового джерела біля школи, як то він любив робити учнем-підлітком під час довгої зміни. Серцем хотілося увібрати чисту крижану вологу - наче вона зцілить, поверне безтурботні дні юності...

До світанку Алік уже стояв на позиціях. Противник був неподалік, відчувався його подих. У зловісній тиші, здавалося, чувся стукіт напружених людських сердець...

Раптом затріщав ворожий кулемет. Нестерпний біль пробирав усе тіло. Сіре, важке небо, здавалося, впало з гуркотом на землю, задавивши все докуч...

Алік відчув дотик чийось пальців. Розплющив очі. Літня жінка з широким добрим обличчям витирала вологим бинтом запечену кров на його обличчі. Вона усміхнулася йому, і Алік відчув у цій усмішці щось рідне, материнське - те, чого він був позбавлений із семи років, коли мама, завжди бадьора й життєрадісна, несподівано померла від раптової хвороби.

Незабаром Алік дізнався, що сестру-господиню шпиталю всі: поранені, товариші і навіть начальник шпиталю - називали просто - «мама». Мама Аня була своєрідним янгелом-охоронцем для поранених. Вона не спала цілодобово, прагнучи допомогти кожному, мила тяжкопоранених, не гидуєчи брудом і гноєм, годувала їх із ложечки і навіть здавала свою кров для операцій. І поранені сприймали це як належне, само собою зрозуміле: адже вона - їхня мама.

Розповідали, що одного разу над містом з'явився ворожий літак і скинув півтонну бомбу. У цей час Мама Аня з двома іншими дівчатами прала у дворі шпиталю закривавлену солдатську білизну. Ударна хвиля збила жінок із ніг. Отямившись, мама Аня одразу ж повернулася до корита з білизною...

Самозабутньо допомагаючи пораненим, Мама Аня, напевно, хотіла затамувати власний біль: вона втратила на війні єдиного сина. Тобто той зник безвісти, і мати другий рік не зачиняла свого будинку, постійно тримала на столі шматок хліба і пляшку горілки - а раптом син повернеться і буде нічого їсти...

Аліка, якого з простріляним черевом насилу винесли з поля бою товариші, оперували кілька разів, видалили легеню, частину печінки. Молодий і сильний, він вижив, незважаючи ні на що, але Христина, яка спочатку доглядала його у шпиталі, згодом полишила покаліченого війною нареченого...

5

Роки через три в порожнечу його душі увірвалася Лусіне. Вона, звичайна медсестра, взялася доглядати за пораненим, який потребував постійної ува-

ги. Лусіне захоплювалася, як мужньо Алік перемагав свій біль. Незабаром захоплення переросло у кохання. Лусіне покохала сильно, усіма струнами душі. Аліку Лусіне була потрібна як пластир, але і він був їй потрібний - зализуючи йому рани, вона одночасно зцілювала свої.

- Я, звичайно, розумію, що ти байдужий до мене, але однієї моєї любові, повір, вистачить на нас двох. Я немов розчиняюсь у своєму почутті, гублю в ньому себе. Я кохаю тебе! У цих трьох словах для мене весь світ ... - Лусіне вела нескінченний монолог вголос. Її обличчя сяяло захватом. - Кажуть, щастя - це щось ефемерне. Неправда! Для мене воно матеріалізувалося - це ти. Нарешті я знову відчула себе жінкою.

У душі Аліку подобалося, що він став причиною щастя для когось, хоч і сам він був геть нещасним.

- Вчора я поставила свічку і присягнулася до кінця життя кохати тільки тебе. Помолилася Богу, щоб він не забирив тебе у мене, вирішивши, що я одлюбила своє, - кажучи багато, Лусіне вміла не говорити зайвого. - Хай ти не перший мій чоловік, але тепер уже єдиний і незамінний на все життя. Зараз у мене таке відчуття, ніби я завжди кохала лише твої очі, твій ніс, твої губи, твоє підборіддя... Але це, повір мені, не пристрасть, це не миттєво. Це – кохання. Найбільше я кохаю твою душу...

Алік не запам'ятовував усіх її слів, але після них залишалися тепло і ніжність, правда, приправлені смутком. Лусіне, здавалося, не просто любила, а відчувала його, точніше, вчувала його, проникаючи в саме ество думок і переживань і чуйно відгукуючись на них. У свої тридцять сім Лусіне встигла змарніти, але коли вона говорила про кохання, зморшки в куточках її очей розгладжувалися, і вона ставала красивою, несхожою на себе ...

6

Заріне поклала на великий дубовий стіл варену картоплю з нарізаною поперх цибулею, салат із томатів і огірків, сир, мацун. У центр столу вона поставила велику каструлю з гарячою стравою - супом із квасолі. Потім вона відкинула зі свіжоспеченого хліба ганчірку, спритно розділила руками ще теплий лаваш і розклала поряд із кожною тарілкою. Заріне випікала хліб у тонирі на тиждень уперед і примудрялася зберігати його свіжим.

Господиня розлила суп у велику миску й поставила перед чоловіком, після чого подала цю ароматну рідину дітям. Господар не доторкнувся до свіжого хліба, витягнув із шухляди в столі паперовий пакет, дістав звідти черстві шматки лаваша, певно, недоїдені дітьми, покритив у миску з супом, нарізав зверху зелену цибулюку. Тремтливо-бережливе ставлення до хліба у нього залишилося з часів війни, коли нерідко доводилося по кілька днів перебиватися сухарями.

Камо був похмурий. Відчуваючи його настрій, ніхто не вимовляв і слова, діти намагалися не чавкати. Заріне краєчком ока стежила за чоловіком - раптом йому знадобиться щось. Вона звикла спілкуватися з ним без слів. Взагалі подружжя мало розмовляли між собою. За десять років спільного життя Камо лише кілька разів висловлював дружині свої почуття, вважаючи, що чоловікові не личить бути сентиментальним.

Тишу раптом порушила молодша дочка - Каріне:

- Тату, а чому на війні погані солдати не вцілили в тебе?

- Вони мимо стріляли, доню ... - відповів після паузи Камо і несподівано для самого себе додав, хмуро, спідлоба озирнувшись довкруг: - Але краще б вцілили.

У Заріне вирвався здивовано-обурений стогін.

Що це було - нелюдська втома, нервово перенапруження, не полишає пам'ять про фронтові випробування? .. Камо сам не знав точної відповіді на це. Напевно, все разом...

- Тату, а чому в тебе тільки одна медаль? - Не вгамовувалася донька. - Он у тата Арнольдїка скільки їх на піджаку!

- Каріне, їж мовчки. Чи не став дурних питань. Хіба не бачиш, тато втомився? - відчитала доньку Заріне.

Камо мовчав. Як пояснити дитині, що життя складне і суперечливе: великодушність і благородство сусідять поруч із ницістю і підлістю, беззавітна хоробрість і самозреченість одних поєднується з легкодухістю і шкурництвом інших, вірність і зрада співіснують одне з одним ... В усі часи існує категорія людей, які нахабним чином примазуються до всього гарного, високого, доброго, компрометуючи все своїми брудними справами? Нерідко отримують нагороди ті, хто про це і мріяти не смів, хто ніяк не заслуговує на це. Боягуз удостоюється бойових медалей. Про свободу говорить людина, добровільно продала себе в рабство. Непробивна тупість раптом стає пробивною...

Питання дочки розворушило у Камо купу думок і почуттів, глибоко захованих образ і переживань. Він мовчки намагався розібратися в них, механічно підносячи до рота ложку з супом:

«Війна перевіряє людей не тільки на стійкість, мужність і міцність духу, а й на людяність. Вона створює героїв. Однак герої, захисники батьківщини не висічені з граніту. Це такі ж живі люди з плоті і крові, і в кожному з них борються два протилежних первні - відвага і малодушність. І лише ціною величезного зусилля волі, поборовши в собі страх та інші людські слабкості, вони витримують випробування, щоб вийти з ситуації гідно. Вийти не тільки і не стільки для себе, а й заради дітей, рідних, заради майбутнього... Зрозуміло, що не всі народжені літати, не всім судилося стати героями. На війні і після війни буває і багато антигероїв, маленьких людей із непомірно великим апетитом. У цих людей величезне черево, в якому поміщається все - і своє, і чуже. Вони прагнуть одночасно привласнити і Богове, і кесареве, і чужі подвиги, і чужу славу. І часто досягає успіху той, хто цинічніше, нахабніше і хитріше від інших...».

Але хіба поясниш усе це дитині?.. На тлі всього цього безглуздими є навіть відмовки, на кшталт «ми воювали не заради орденів і слави». Краще відбутися жартами: «Поранений у дупу джигіт далеко не втече». Але й цього дитина не зрозуміє. І Камо лише вимовив:

- Їж, дитинко, їж. Підростеш, зрозумієш...

Він мимохіть обвів поглядом будинок і немов тільки зараз помітив прокопчені багаторічним пічним димом стіни і стелю, звідки на скрученому

Старовинний монастир

дроті самотньо звисала електрична лампочка з обсілою мошкаркою, прогнилі місцями вікна веранди, затягнуті целофаном замість скла...

«Головне багатство - це діти, - обнадіяв себе Камо. - Треба поставити їх на ноги, а вони зроблять те, чого не встигну я...».

7

Суворий, проникливий погляд молодої людини зі старої фотографії на серванті змушував відчувати себе винуватим. Напевно, тому, що своє молоде життя йому довелося віддати батьківщині, пожертвувати заради загального, заради майбутніх поколінь.

Камо часто згадував діда по батьківській лінії - Габріела, хоча знав про нього лише з розповідей бабусі і бачив його лише на пожовклих від часу світлинах. Він часто з боєм розмірковував про долю молодої людини, загиблої у Велику Вітчизняну.

«Дідові було двадцять чотири, коли він загинув на фронті, - Камо періодично гризла ця думка. - Зараз я майже вдвічі старший за нього, а він вважається моїм дідом. Просто немислимо...».

Іншого діда, Арустама, спіткала не менш трагічна доля. На відміну від першого, він вижив, пройшовши три війни - Радянсько-фінську, Велику Вітчизняну і Карабахську. Скалки, що дісталися від цих воєн, сиділи у нього в голові, у спині... На руках не вистачало пальців - двох на правій, трьох на лівій. Про себе і свою суцільно військову долю дід розповідав рідко, майже без емоцій і епітетів. Але за нехитрими зворотами відчувалося неабияке напруження людських сил, волі духу і характеру, важке подолання самого себе. Скільки було за цими нехитрими словами підйомів серед ночі, коли злипаються повіки і пручається кожен нерв, скільки кидків у невідомість

і смертельну небезпеку, з якої виходили далеко не всі?! Дев'ять поранень були тому підтвердженням...

Треба зазначити, що любов до лісу передалася Камо саме від діда. Арустам, затентий мисливець, до старості бачив погано, повіки обважніли, очі звузилися (чим старша людина, тим менші очі - напевно, це захисна реакція: він втомлюється, а може, й боїться дивитися на світ). Але стріляв дід напевно, на слух, на звук під копитами звірів і помаху крил птахів і неодмінно приходив із полювання з дичиною. Одного разу дідові замовили окуляри, він став краще бачити, але промахнувся на полюванні. Більше не став надягати їх узагалі.

У молодості Арустам володів величезною силою, міг, потягнувши за вуздечку, звалити коня на коліна. Тримаючи сокиру в одній руці, з першого удару розколював дрова. Затиснувши двома пальцями рук косу, Арустам міг від ранку до вечора невтомно косити в полі, тоді як маленький Камо, принісши йому обід, милувався грою квадратиків на животі в атлетично складеного діда.

Арустама, грізного на вигляд, але в душі доброї й довірливої людини, боялися і поважали в усій околиці, скотокради не ризикували підходити до його корів і овець. Приходячи до нього в будинок, азербайджанці поклонялися йому за християнським звичаєм. Але часи змінювалися...

У роки Карабахської війни Арустам, розмінявши восьмий десяток, разом із односельцями чергував на бойових постах. У 1994-му, за два місяці до закінчення війни, дід потрапив у полон. Його прив'язали до дерева, викололи очі, вирізали на грудях хрест...

Покоління батька Камо не бачило воєн, точніше, батькові і більшості його однолітків не довелося дивитися смерті прями́сінько у вічі, відчувати на своїй шкірі жахи війни в її пеклі, на полі бою, як це робили їхні батьки, а через кілька десятків років - їх сини. Однак на частку цього покоління припала не менш важка і відповідальна місія - відновлювати зруйноване, здійснювати мирні, трудові подвиги, повернути суспільству віру, впевненість у завтрашньому дні. На жаль, це був усього лише перехідний період від однієї війни до іншої. Не встигли діди перевести духу, як їхні онуки взяли в руки зброю, щоб знову відстоювати своє право на існування і місце під сонцем. Але скількох нових жертв і руйнувань коштувало це!

Камо часто згадував свою відповідь на умовляння матері берегти себе:

- Мамо, будь готова до моєї смерті. Стільки порядних хлопців поруч гине...

Мати закрила обличчя руками і зайшлася в беззвучному плачі.

Тоді йому було двадцять чотири, він був молодий і гарячий. Тепер Камо, сам уже батько, сповна усвідомлював, наскільки безсердечним була його відповідь. Він розумів також, що не встиг повернути цій маленькій, сивочолій, постарілій раніше від своїх років жінці і дещиці тепла й любові, які та дала йому за життя. І тягар провини безвихідною тяжкістю лягав на його душу.

Камо насилу проковтнув слину, щось давило в горлі. На пам'ять мимохіть спали слова одного з інститутських товаришів: «Смерть, звичайно, позбавляє можливості ковтати власну слину, ти раптом перестаєш бути господарем

своїх відчуттів, почуттів і переживань, господарем себе, свого єства. Але водночас вона дає абсолютну свободу: ти вже не причетний ні до чого, не несеш відповідальності ні за самого себе, ні за інших, ні за те, що відбувається навколо. Ти більше не одержимий непотрібними пристрастями, не страждаєш із приводу нездійснених бажань...».

Камо, який не раз у роки війни робився свідком «здобуття» подібної свободи, зараз усвідомлював ілюзорність таких міркувань.

Двадцятип'ятирічний Зорик помирав на його руках. Куля ворожого снайпера пробила йому чоло, однак, на подив Камо, той не відразу помер. В агонії, поки одна за одною з болем розривалися невидимі нитки, що пов'язують із життям, Зорик кликав маму і просив пробачити його - він був єдиною опорою своєї літньої матері і дружини з двома маленькими дітьми. І здавалося, що гинучи він жалкував не про своє молоде життя, а про те, що позбавляється можливості нести тягар відповідальності за свою родину, за малолітніх дітей...

А дев'ятнадцятирічний кулеметник Степан, схопившись за живіт, умирав стоячи, мовчки, без слів і стогону. Губи його кривилися в дивній посмішці, і це була остання реакція на життя. Степан немов радів чомусь незбагненному. Але і це була ілюзія. Вмираючи, боєць, напевно, хотів уберегти власне обличчя, що, мабуть, також було виразом відповідальності за свою поведінку, за свій останній крок у цьому житті. А може, він, який не встиг за своє безглуздо коротке життя потримати дівчину за руку, освідчитися у коханні, ще не вірив, що прощається з цим світом назавжди?

У будь-якому разі обидва прощалися передусім із собою, і в цьому була незбагненна таємниця.

«Але ким стає людина через секунду, коли позбавляється життя? - Мучив себе Камо. - Невже, просто трупом? Це було б занадто примітивно і жорстоко...».

8

Як і Алік, Лусіне теж встигла обпектися в житті. У вісімнадцять років, проходячи у великому місті курси медсестер, вона вперше по-справжньому закохалася. Повне спокус і фальшу, місто обдурило провінційну дівчину. Втім, сама Лусіне не особливо опиралася цьому обману, бо кохала свого спокусника і жадала свободи, яка, як їй здавалося, нарешті, прийшла разом зі справжнім почуттям після довгого очікування в селі під гнітом деспота-батька і братів.

Лусіне не хотіла жити так, як жила її мати. Цю забиту і беззавітно віддану своїй сім'ї жінку чоловік тримав у шорах, як було прийнято в патріархальних селах. Воднораз він мучив її своєю підозрілістю, бувало, бив після п'янки. Вона ж, страждальниця, все це покірливо терпіла.

Ще дівчиськом-підлітком Лусіне кидала виклик звичаям села. Потайки від батька ходила на фільми в сільському клубі, не цуралася хлоп'ячих компаній, а одного разу, бажаючи показати, що не має наміру поступатися у своїх правах братам, демонстративно відрізала край довгої спідниці, подарованої їй на день народження (за що батько жорстоко відшмагав її).

І, зустрівши в неповні вісімнадцять у великому і красивому місті своє, як їй здавалося, кохання, Лусіне повірила, що назавжди залишились в минулому образі і приниження... Але любов красиво прийшла і незабаром пішла - легко, не попрощавшись. Дівчина не відразу зрозуміла, що тепер вона покинута назавжди...

Понівечена горем Лусіне повернулася в рідну домівку, переслідувана першим невдалим коханням. Так і не оговтавшись від шоку, змучена спогадами про все ще улюбленого хлопця і докорами домашніх, вона недовго опиралася наполяганням батька вийти за чоловіка з сусіднього села, який був набагато старшим від неї і мав двох синів від колишнього шлюбу. Втім, інших шансів у Лусіне і не було - усталені звичаї провінції практично не давали можливості вступу до нормального шлюбу дівчини, яка втратила цноту.

Життя з некоханим було обтяжливим, прісним і бляклим. Аваг, невисокий худорлявий брюнет із рідкими, обвислими, як у сома, вусами, був досить заможним фермером, із головою занурювався в господарські справи, прекрасно забезпечував сім'ю, «подружній обов'язок» у ліжку виконував старанно, але в світлий час доби немов не помічав юної дружини, заговорював із нею лише з крайньої потреби, напевно, вважаючи її в душі одним із предметів своєї власності. Його тьмяні, як у риби, очі пожвавлювалися лише тоді, коли він говорив про гроші, про виручені за сезон статки. Лусіне втішало лише малятко, яке народилася до кінця першого року заміжжя. Однак життя з осоружним чоловіком посилював біль від спогадів про перше кохання, про найяскравіші й сильні емоції, відуті колись із людиною, якою ніяк не могла «перехворіти». Вона тихо плакала. А чоловік уперто не помічав ні її, ні її настрою...

Одного сонячного дня, коли Аваг, ні про що не підозрюючи, рушив у поле простежити, як найняті працівники прибирають урожай, Лусіне мовчки взяла на руки дворічну дитину і вийшла за ворота садиби...

Удома її зустріли вороже. Умовити Лусіне повернутися до чоловіка не змогли ні батько, ні старший брат.

Піднімати руку на жінку в цих краях було не в дивину, але те, що сталося, було незвично за своєю жорстокістю. Немов змовившись, усі чоловіки будинку накинулися на Лусіне і стали бити без розбору, забили ледь не до смерті. Старший брат із розлюченим виразом бив особливо боляче. Він був у кирзових чоботях, які ще довго переслідували Лусіне в жахіттях-снах...

Поки Лусіне лежала з переламаними ребрами, дівчинку відвезли до батька в сусіднє село. Прийшовши наступного вечора додому і схаменувшись, що дочки немає, Лусіне не стала чекати світанку і, перемагаючи страшний біль, вийшла з хати.

Щоб скоротити шлях, вона пішла полем. Низькорослі колючі чагарники рвали її одяг. Неподалік по-дитячому заплакав шакал. У цьому пронизливому плачу були якісь веселі, знущальні нотки. Жінці стало моторошно. Вона побігла, схопившись за хворе місце. Бігла і падала, падала і насилу піднімалася, щоб бігти далі. Їй здавалося, що хтось невідступно переслідує її...

Лусіне знайшла в собі сили подолати ті чотири кілометри, які відділяли її від улюбленої дитинки. Чоловік, тепер уже колишній, побачив перед собою не жінку, а пораненого звіра, і віддав дитину без слів.

Повертатися в батьківський будинок Лусіне не стала, виїхавши разом із дитиною до самотньої, літньої і хворої родички в чуже село.

Саме тут вона знайшла колись своє справжнє, але не менш болюче і драматичне кохання...

9

Алік поважав усе, що Лусіне пережила і перестраждала, прагнучи залишатися собою. У нього стало зароджуватися почуття ніжного жалю до неї. Воно поступово засмоктувало біль від його першого кохання.

У глибині душі Аліка це тішило, але ще більше дивувало те, що ця непокірна і любляча свободу жінка просить у нього, покаліченого війною, душевно надломленого чоловіка рабства, благаючи ніколи, ні за яких обставин не проганяти її. Однак він не без тривоги відзначав про себе і те, що почуття з'їдає цю надзвичайно пристрасну жінку. Лусіне, здавалося, відчувала якусь загрозу, наче весь час хотіла сховатися від невидимої небезпеки. Вона з тремтінням вслухалася в кожне слово Аліка, інтонації його голосу, і якщо знаходила в них щось підозріле, сильно переживала.

- Ну, скажи, що хоч трішечки любиш мене... Не залишай мене наодинці зі своїми мріями - коли я починаю марити, що тільки не лізе в голову!..

І Лусіне розповіла Аліку свій сон.

Ось вона блукає в лісі, довго петляє в розгубленості серед величезних стовбурів похмурих вікових дерев. Темрява починає огортати верхівки, гасячи слабкі промені, що ледь пробиваються крізь потужні крони. Пірищить холодний дощ, жінка наскрізь промокла і змерзла, ноги не тримають її. Але раптом погляду відкривається невелика галявина, а на ній - будиночок зі світлом у віконці. Завмираючи від страху, вона підходить і заглядає крізь щілину прочинених дверей. Господи, там він, Алік! Він захоплений своїм улюбленим заняттям - вирізає, злегка схиливши голову набік, дерев'яний хрест. Лусіне скрикує і опускається в безсиллі біля порога. Алік вибігає на шум і хапає її, непритомну, вносить до будинку, зігріваючи своїм диханням... І ось уже Лусіне опам'ятовується, посміхається від щастя і хоче потягнутися до коханого для обіймів, але тут погляд дівчини мимохіть опускається до його ніг. О Боже, на ногах у Аліка кирзові чоботи! Ті самі, якими її копали в батьківському домі...

Разом з останніми словами Лусіне, немов шукаючи захисту, притиснулася до Аліка, вчепившись йому в плече :

- Не одягай ніколи кирзових чобіт!.. Ніколи не бий мене, прошу, не бий!..

Лусіне давно вже не була простодушним дівчиськом і знала, що в будь-якого кохання два обличчя, одне з яких непривабливе, страшніше за ненависть. Однак часом вона немов зависала в безпорадності між пам'яттю і реальністю. Минуле починало тиснути з жорстокістю ката. Обпикшись першим коханням, вона боялася за це, кохала Аліка незвичайною, божевільною любов'ю, страждаючи болючим очікуванням розлуки:

- Коли ти поруч, мені нічого не страшно. Я не уявляю тепер, як можна жити без тебе...

Подібні зізнання Алік чув і від Христини, колишньої своєї дівчини. Але Христина, здавалося, готова йти з ним хоч на край світу, відреклася від ньо-

го, коли війна перетворила його на інваліда. Алік не міг забути її розгубленого блідого обличчя, жалюгідні спроби виправдатися. Закоханому Аліку було вкрай важко і боляче усвідомлювати, що його обраниця виявилася звичайною представницею слабкої статі, подібною до інших... Лусіне ж обіцяла йти з ним під кулі, якщо, не дай Боже, знову почнеться війна. І хлопець був упевнений, що це не порожні слова...

Тим часом сам Алік страждав від внутрішньої роздвоєності, нападів туги й апатії. З тих часів, як вони з Христиною розлучилися, щось темне тихо заповзло в його спорожнілу душу. Це щось тепер насміхалося: «Ти кохав, але не зумів відстояти свого кохання, вона відвернулася від тебе. Ти не можеш любити сам і, дозволяючи любити себе, робиш нещасною ту, котра кохає тебе...». Від двозначності свого становища Аліку часом ставало нестерпно. Він прекрасно розумів, як часто буває егоїстичною закохана людина, але він бути вище від цього. Але бували хвилини, коли похмурі, небезпечні для кращої частини людського ества почуття розтікалися всупереч волі, немов отрута, по всій душі. У такі хвилини так і кортіло бити і трощити все навколо себе, аби заспокоїтися...

Одного разу, заглибившись у свої думи, Алік задрімав у кріслі важким напівсном. Лусіне тихо підійшла і, сівши біля його ніг, потягнулася поцілувати йому руку. Несподівано для себе Алік грубо відштовхнув її:

- Усі ви, жінки, заодно! Ви - обманщиці, ви розікрали мені душу... Відійдіть, залиште мене в спокої!

Лусіне, розлігшись на килимку, зайшлася в істериці. Алік бачив це ніби збоку, наче це не мало стосунку до нього. Проте він хотів простягнути руку, заспокоїти її, приголубити, але не знайшов у собі сил. Коли він, нарешті, отямився, Лусіне сиділа біля його ніг і тихо плакала.

- Заспокойся, - Алік потягнувся до неї.

Лусіне відскочила:

- Ти розумієш, що моє кохання до тебе - кольору крові?! Бог послав тебе в кару мені - за мою колишню недолугу любов і легковажне ставлення до життя. Невже я більше не маю права кохати?.. - Вона відвернулася до вікна, закривши долонями обличчя. - Як ти не розумієш, що я кохаю тебе! У тебе немає душі! Бог бачить мої страждання і сльози. Він не пробачить тобі, якщо відштовхнеш мене!..

Вона схопила обома руками його за лікоть, дивлячись повним відчаєм поглядом:

- Скажи, що хоч трішки кохаєш мене. Збреши, як це роблять інші... Навіщо ти підпустив мене до себе? Навіщо не прогнав відразу?

Лусіне звалилася на підлогу і вибухнула гучним плачем. Захлинаючись від ридань, вона благала:

- Обіцяй, що не кинеш мене. Не відвертай лиця, подивися мені в очі. Ти розумієш, що розлука для мене - смерть?.. Пообіцяй!

Алік не обіцяв. Він вірив цій простій жінці з її оголеними почуттями і був майже впевнений, що вона ніколи не обдурить і не зрадить його. Але він не обіцяв їй, розуміючи, що ризикує обдурити себе...

Алік хотів заспокоїти її, сказати щось тепле і ласкаве, але несподівано вичавив із себе безглузде і бездушне моралізаторство:

- Не треба плакати, сльозами не розжалобити болю...

Алік хотів іще щось додати, але нічого вже не виходило. Він зрозумів, що розучився плакати не тільки сльозами, а й душею. Услід за доктором, який видалив йому легеню і частину печінки, Христина, здається, вирізала йому серце. І, намагаючись жити без серця, він придумав у собі багато такого, без чого людина не в змозі давати тепло і радість іншим.

Лусіне ж, заспокоївшись, знову стала заколисувати його своїми зізнаннями. Кожну хвилину вона придумувала для нього щось нове, ніжне:

- Мені здається, що навіть якщо я помру, кохання до тебе не зникне, не скінчиться разом із життям, а буде існувати і після моєї смерті...

І Алік побудував у своїй загрубій душі п'єдестал для цієї жінки. На нього він збирався поставити пам'ятник подвигу самовідданої людської вірності. Пам'ятник жінці, здатній кохати по-справжньому, навіжено, до самоспалення...

Кохати людину, можливо, негідну, не розраховуючи на взаємні почуття...

10

Золотистий килим, що вкрив землю, заспокійливо шарудів під копитами Орлика. Увібравши багряний колір, ліс зробився казково-привабливим. Повітря було свіжим і прозорим. Сонце ніжно пестило усе довкрузь.

Однак на душі у Камо було похмуро й неспокійно. Він раптом подумав, що через місяць-півтора від усієї цієї краси нічого не залишиться: ліс геть оголиться, бездиханні дерева скинуть останні зів'ялі листочки, і холодна зима накриє все білим серпанком. І знову його здолала тривожна думка про те, що час стрімко летить, біжать кудись дні, тижні, місяці, а він так і не «навчився жити», не зумів пристосуватися і «жити як усі». Але страждав він не від цього, а від почуття власного безсилля змінити бодай щось навколо. Йому здавалося, що весь час, кожную годину, кожную хвилину він упускає щось важливе, якусь суттєву, напевно, знаменну хвилину, а натомість тихо і непомітно підкрадається старість, несучи з собою хвороби і кволість...

Орлик немов відчув настрій господаря і обурено пирхнув. Це допомогло Камо відволіктися від важких похмурих думок про смерть, спрямувати їх у філософське русло - роздумів про людину в часі і просторі: «Розуміючи, що перед часом усе і всі безсилі, індивід, проте, не може змиритися з думкою, що він колись закінчиться, що його більше не буде, що він перестане мати стосунок до довкілля, утратить можливість впливати на світ. Насправді людина - це те, що є зараз, цієї миті. Чи був він собою хвилину тому? Чи буде він собою через хвилину? Реальна тільки мить і людина, що живе цієї миті...».

Тут Камо раптом згадав наївне, а може, по-дитячому мудре запитання сина: «Тату, коли я виросту і стану, як ти, тоді ти станеш маленьким, як я?». Дитина, ще не відаючи про існування смерті, не могла усвідомлювати цього. Втім, і дорослому важко, практично неможливо зрозуміти феномен небуття.

«Мить усесильна, і якби не ідея вічності душі, людина б утратила розум від страху перед смертю і перспективою перетворення на абсолютне ніщо. Тому потрібно вміти використовувати кожную хвилину», - дійшов висновку Камо.

Він зупинив Орлика на узліссі, взявши коня за вуздечку. Багряні відблиски відігравали на опалому листі, промені ще досить яскравого сонця створювали ілюзію пожежі. І в центрі цієї пожежі, вносячи візуальну дисгармонію в осінній дизайн, сиділи за пляшкою саморобного чемергесу і нехитрої закуски двоє: незграбний єгер Амо, який, нагадуючи потворну брилу, кепкував над худорлявим і кривим лісником Рубо, слухаючи його розповідь про те, як позаминулої весни несподівано з'явився ведмідь і відкусив йому вухо й сідницю, розпорів живіт, випустивши киші.

- Якби Гриша забарився на кілька секунд і не вбив звіра з рушниці, то мені був би повний гаплик! - Розповідав Рубо, однак, помітивши, що співрозмовник сміється, з подивом поскаржився Камо:

- Я розповідаю, як ведмідь мало не з'їв мене, а він сміється.

- Хіба це людяно?.. Чому ти смієшся?

- А що - плакати? Я не вмю плакати, - чи то пожартував, чи то всерйоз відповів Амо, зареготавши щодуху. Його сміх нагадував рев ведмедя.

«Війна змінила людину до невпізнаності, щось звірине оселилося в людях, - подумав Камо, спостерігаючи за колегами. - Та й важко душі не зачерствіти там, де смерті дано в руки повний карт-бланш, де життя знецінилось до одного пострілу, до ціни одного патрона. І часто грубість і цинізм, подібно до товстої шкіри слона, стають захисним паницрем для людини...».

- Та облич! Ти просто знущаєшся з мене, - промовив Рубо зі спотвореним від образи обличчям. - У тебе душі немає!

- Хлопці, а душа насправді існує? - Камо несподівано запитав, чи то намагаючись розвеселити товариство, чи то бажаючи дізнатися думку співрозмовників стосовно давно прихованого запитання. - Ви вірите в душу?

- Яка там душа? - Недовірливо пирхнув Амо.

- Звичайно, душа є! - ствердно відповів розлючений Рубо. - Хіба ти не відчуваєш, що всередині у тобі щось живе, час від часу обурюється, хоче вирватися з грудей?

- Тоді чому вона не вилетіла крізь твоє розпороте черево? - Знову дав волю своєму «чорному» гумору Амо, ж зареготавши по-звірячому.

- Подейкують, душа вселяється в людину, коли новонароджене немовля, з'явившись на світ, робить перший подих - перший крик. Саме цієї миті до немовляти входить душа, дитина одухотворяється, стає людиною розумною, - Камо перевів розмову в спокійне русло. - Однак таке дивне і неприродне для людини явище, як війна, калічить не тільки тіло, а й душу людини. Душа приходить у цей світ, довірливо простягаючи дитячі ручки. Вона, маленька дитина, потребує турботи, доброти і тепла. Але дорослі починають гнобити її, бити, вбивати. Від жахів війни душа стискається у грудочку, ховається десь усередині людини. Вона і зовсім може там загинути, задихнутися, перетворивши людину на живого трупа...

Рубо задумливо почухав кошлату голову. Амо просто мовчав.

- Хлопці, а ви помітили, що діти плачуть однаково? - Цього разу Камо геть заскочив співрозмовників.

Не чекаючи відповіді, він додав:

Старовинний монастир Дадиванк

- Бо вони плачуть щиро, як і сміються. Не те що ми, дорослі ... У дітей тендітна, чиста, янгольська душа, завжди готова заплакати. Але ці беззахисні істоти по обидва боки окопів уже котрий рік є жертвами людської жорстокості, жадібності, несправедливості, безсердечності. І допоки не буде миру, сонце буде здаватися їм холодним і темним...

Мисливці слухали Камо мовчки, здивовано, бо вперше чули від нього, зазвичай небагатослівного, замкнутого, подібне «філософування». Витягнуте від подиву обличчя Амо висловлювало надзвичайну серйозність. Але чи зрозумів він, що це були не божевільні хенеберики сільського філософа, а крик душі, змученої за правдою й чистими людськими стосунками?..

- Що таке світ? - Запитав Камо і, не чекаючи відповіді, сам відповів: - Це безтурботна усмішка дитини, що прокидається з ранковою зорею - посмішкою неба. Ось це — сенс життя. Ось цього сьогодні всім нам бракує. А війна - жорстока, страшна річ. Люди для неї - лише матеріал, який нещадно витрачається.

Камо важко зітхнув і вимовив із сумом:

- Загроза війни все ще розсипана в повітрі, і мудрість людська полягає в тому, щоб не дати війні і далі вбивати нас, а ,навіпаки, об'єднавшись, убити саму війну...

11

На село впали сутінки. Оповіті мороком, будинки втратили свої контури, злившись воедино. За околицею лунало виття шакалів, схоже на істеричний плач немовлят. З часом це несамовиті завивання наближалося, давлячи на психіку. У такі хвилини людина відчуває себе незахищеною і вразливою перед дикою стихією, уособленням якої тут постає цей зловісний, фальшивий плач. Майбутнє тоді уявляється похмурим, а в сьогодні неговби зачалася зрада...

Лусіне знову залишилася сама з донькою. Її життя поруч з Аліком тривало недовго, неповних три роки. В Аліка загострилися старі рани, не витримало серце...

Прощатися з Аліком прийшло все село, ветерани війни з сусідніх сіл. Скорботний потік людей із труною піднімався схилом пагорба, на якому скупчилися численні могили юнаків, чоловіків і жінок, старих і дітей - нещасних жертв жорстокої війни. Натовп, стогнучи, піднімався вище й вище, немов намагаючись досягти неба і знайти в ньому позбавлення від земних мук, розчинитися в ньому...

Алік лежав у навдивовиж маленькій дерев'яній труні, нерухомий і безсловесний, - неподібний до себе. Дивлячись на нього, Камо на мить утратив почуття реальності, так що люди, живі істоти, здалися йому неприродними. Неймовірно здавалася і їх здатність дихати, ходити, рухатися, говорити, плакати...

Бойовий товариш Аліка, велетень із мокрою від сліз бородою, розповідав про хороброго бійця, безстрашного командира, справжню людину та друга. Камо слухав його і думав про сотні таких молодих, убитих хлопців, які кохали життя не менше від них - живих. «Чому саме вони?.. Чому не я? Невже лише тому, що мені пощастило?..» - промайнуло в голові.

Усередині в Камо наростало обурення. Він попросив слова.

- Життя - постійна боротьба і переборення болю, що народжується разом із людиною, живе з нею все життя і навіть залишається після нього... - тихо почав Камо.

Застиглі в скорботі люди уважно вслухалися в кожне слово ще й тому, що жодного разу не бачили Камо, який би говорив на публіку. Він урочисто підвищив тон голосу:

- Алік був незвичайним хлопцем. Він був справжнім героєм. Але герої - люди незахищені. Їхнє вразливе місце - спина. Вони постійно йдуть уперед, до мети, не зупиняючись, не дуже замислюючись про надійність тилу, про те, чи йде хтось позаду, щоб підтримати у важку хвилину. І тому герой приречений на загибель...

Камо мимохіть озирнувся на Лусіне. Змарніла, бліда, вона переживала смерть Аліка мовчки, зціпивши тонкі м'яві губи. Сльози на її очах висохли, поступившись місцем безмірному розпачу...

Камо важко перевів подих і додав:

- Але, йдучи в інше, можливо, краще буття, вони залишають на нашій недосконалій землі скорботних матерів і невітшних удів, перед якими ми у вічному і неоплатному боргу, бо це вони виховали героїв, бо це вони плека-

ють майбутніх героїв. Їх багато серед нас. Не можна нам забувати про це. Не можна!..

Коли труну опускали в яму, Лусіне зомліла, впавши на землю...

12

Камо належав до покоління, яке прийнято називати «втраченим». Поіншому представників цього покоління іще так: «невраховані жертви війни». Війна важкими гусеницями пройшла по людям — когось знищила фізично, когось розчавила морально, зробила калікою на все життя. Ті, хто вижили, віддали війні частину своєї молодості, пожертвували багато своїх надій і мрій. Однак війні ці жертви видалися замалими, вона залишилася з ветеранами на все життя, щоб мучити їх і далі, щоби спробувати висмоктати з них незугаслі сили.

Повернувшись додому фізично або морально покаліченими, багато з них уже не могли адаптуватися і знову зажити звичайнісіньким життям. Втрати бойових товаришів, постійна картина смерті важко відбилися на душевному стані юнаків. Після пережитих жахів війни ветерани в умовах післявоєнної розрухи і знервованої атмосфери гостро переживали жорстокість і несправедливість життя.

Сам Камо вважав негідним скаржитися на негаразди, нарікати на долю, скиглити з приводу проблем. Він хотів підходити до клопотів тепер уже повоєнного життя одночасно і практично, і по-філософськи, спокійно долаючи їх. У роки війни, реальної небезпеки, навислої над батьківщиною і саме над його селом, він, як і більшість однолітків, по-справжньому був готовий пожертвувати собою. Тоді навколишня атмосфера, і земля, і повітря, незважаючи на смерть і жахіття, були повні героїки, любові до батьківщини і ближнього... Але чому усе раптово змінилося? Чому болючі фізичні та душевні рани нагадують про ті страшні і драматичні, але звитяжні дні? Чому вони вчора були героями, а сьогодні стали вигнанцями?.. Для Камо, попри допитливість його розуму, це було незбагненним.

У перші дні і тижні після повернення з війни всі перебували під владою якогось дива, ейфорії від того, що залишилися живі. Після неймовірних випробувань на полях битв вони не помічали труднощів, були щасливі від того, що мали можливість дивитися на сонце і блакитне небо, милуватися квітучими деревами, слухати безтурботні співи птахів. Однак часи якось непомітно змінилися, податливим став людський матеріал: немов із пластиліну, обставини та умови життя стали ліпити на свій лад більшість людей. Зламалися колишні людські стосунки, вчорашні друзі і товариші стали заклятими ворогами. Люди, готові ще кілька років тому віддати життя одне за одного, швидко звикли до чужого болю, серця їх стали черствими і кам'яними, а самі вони - жорстокими й егоїстичними. Уособленням цинізму зробився чорний жарт: «Коли ти воював, я тобі заважав?..».

Болісні роздуми змусили Камо переконатися, що саме йому і людям його покоління, яке вміє відокремлювати добро від зла, яке знає справжню ціну речам, варто виявляти активність і тим більше не «вчитися» жити по-

новому, за чужими правилами, а спробувати змінити щось докруж, довести, що вони не «втрачені» і що є ще порох.

«Звичайно, можна пробити особисто для себе зручну нішу в суспільстві, втиснутися в неї і проіснувати досить легко, живучи плотським життям. Для цього небагато треба: не висовуватися, не плисти проти течії, перестати бути собою... Але потрібно рятувати, поки не пізно, людей із живими душами, які волею долі опинилися в бездушному, перевернутому і збоченому суспільстві. Треба подолати себе, відкинути всі страхи, стати над образами, позбутися інертності й діяти, поки є шанс», - думав він.

Згодом несподівано для багатьох Камо подав свою кандидатуру до Ради старійшин сільської громади, був обраний і став одним із п'яти її членів. На першому ж засіданні за участю представника центральної влади він попросив слова.

- Не хочу видатися демагогом, але, як кажуть, душі мовчати несила. Так уже сталося, що трудівники війни, її герої, ніколи не ховалися за чийсь спину, часто незахищені з тилу, стикаючись із бар'єрами бюрократизму і бездушності. Багато колишніх воїнів-патріотів, м'яко кажучи, не досягають успіху в житті, не всі інваліди сьогодні отримують потрібне лікування. Колись вони були героями, на них люди молилися, а сьогодні стали жертвами байдужості суспільства. І, віддаючи данину пам'яті загиблих героїв, ми ні на хвилину не повинні забувати про те, що поруч є і живі, звичайнісінькі герої, які не раз ризикували власним життям і пожертвували здоров'ям, щоб подарувати людям майбутнє і мир. Їм багато не треба. Вони не вимагають орденів і медалей. Їм потрібна тільки увага...

Камо брав активну участь у засіданнях, порушував нагальні питання. Уже весь сивий у свої сорок сім, він, здавалося, народився заново, був сповнений сил, енергії та ентузіазму. Заріне в душі дивувалася такому перетворенню чоловіка, раділа і трохи хвилювалася за нього. Не всім подобалися настирливість і принциповість Камо, але завдяки його послідовності багато проблем таки вдалося розв'язати.

Камо став ініціатором відкриття Музею бойової слави, ходив по хатах і збирав світлини, документи, особисті речі героїв війни, зокрема й Аліка. Відповідно до пропозиції Камо завідувати музеєм доручили Лусіне, яка до того ще відходила від глибокої душевної рани.

«Ми зібрали під одним дахом усе, що стосується героїв, захисників батьківщини. Це вкрай важливо - нинішнє і майбутні покоління мають знати про їхні вчинки, про подвиги своїх батьків і дідів...» - пояснювала вона відвідувачам.

Подумки Лусіне благала Бога, щоб покоління її дочки не встало перед потребою повторити такий подвиг...

ЗОРЯНИЙ ХЛОПЧИК

Повість

Переклала Ніна Харчук

Присвячую батькові - товаришеві тих нелегких днів

*...А в небе яростную вспышку
Закрыв покров из серых туч.
И я обычным стал мальчишкой,
Утратившим от детства ключ...
Виктор Конопльов*

РОЗДІЛ 1

«Не дочекаєтесь сльози від мене - бували ситуації куди гірші... І загалом, я не вмію плакати і не збираюсь вчитися цьому. Неправда, що сльози полегшують страждання і послаблюють біль. Сльози - доля слабких. Вони - безсилля перед випробуванням. Гірше того - удавання... Досить убивати нас кожного дня - одного разу ми вже вмирили!..».

У звичайній обстановці, на людях, міркування молодого людини років двадцяти п'яти могли б здатися бравадою. Але йшла вже друга година ночі, і він, шулячись від березневої свіжості на балконі п'ятого поверху великого притихлого житлового будинку, перебував наодинці зі своїми думками.

Арсен згадав і майже відчутно пережив знову те, як три роки тому, в 1992-му, саме в той день, коли йому мали вручити диплом про закінчення університету, громом серед ясного неба (втім, насправді небо над Карабахом і Вірменією вже давно заволокли чорні хмари) прийшла звістка про кончину матері, і він, кинувши все, почав шукати у великому місті знайомого працівника аеропорту, прорвався з його допомогою крізь неймовірний кордон до одного-єдиного вертольоту, який доставляв раз на день на його маленьку блокадну батьківщину медикаменти та борошно, привозячи звідти поранених... І все-таки не встиг на похорон - спізнився на півгодини через затримку вильоту. Коли він нарешті з'явився, змучений і розгублений, сестри, пригорнувшись до нього, вибухнули плачем. Родичі підхопили цей плач. Плакав і батько. Арсен же не розплакався: його душили біль і образа, але сліз не було...

Не було їх і минулої весни, коли через чотири роки інтенсивних бойових дій супротивники, нарешті, уклали перемир'я, на передовій більше не стріляли, а на міні раптом підірвався кращий друг, який цілим і неушкодженим пройшов усю довгу криваву війну. Він лежав у навидовижу маленькій труні з білою бинтовою пов'язкою на синювато-мармуровому лобі, безмовний і нерухомий, так несхожий на колишнього себе - жартівника з вічною

посмішкою на губах. Біля труни, потупивши очі, скупчилися бойові товариші з мокрими від сліз бородами. Все кругом, здавалось, перетворилося на одну велику сльозу... Він же не плакав, хоча всередині все розривалося...

У місячному світлі відбивався дещо пригнічений орлиний профіль. Якби ніч дозволила вгледітися у великі очі господаря, то по хворобливо-гострому їхньому виразу можна було здогадатися, що молода людина не так давно пережила надзвичайний біль, зуміла подолати його ціною неабиякого зусилля волі, значної затрати душевних і фізичних сил, але поки що змушена боротися з його наслідками... Зараз мало хто впізнав би в ньому життєрадісного золотоволосого хлопчика-бешкетника, який не давав проходу своїм одноліткам у дворі і все дошкуляв старшим. Нічого, здавалось, не залишилося в ньому і від сором'язливого підлітка, якого вганяло в густу фарбу просте спілкування з однокласниками...

Затишно прилаштоване в улоговині між живописними горами, доглянуте і потопаюче в зелені містечко, де народився і виріс Арсен, до війни було, по суті, провінцією з майже патріархальними звичаями і розміреним, нічим не порушуваним життям. Тепер, ставши центром боротьби невеликого краю, несподівано заявивши на весь світ про свої законні права, місто відразу перетворилося на столицю хоча і невизнаної, але достатньо самостійної республіки, якій, загоївши рани від нав'язаної війни, необхідно було створювати імідж незалежної держави. А саме: для початку надавати більше ефекту зовнішній стороні, постаратися в найкоротші терміни відновити всі пошкодження і руйнування в центральній частині та інших помітних місцях новоствореної столиці, повернути посмішки на обличчя городян, змучених за роки найжорстокіших обстрілів і бомбардувань в сирій напівтемряві підвалів...

Намагаючись не вдарити обличчям в бруд, політики і дипломати республіки, здійснюючи, подібно до однорічного малюка, перші кроки на міжнародній арені, вчилися триматися більш впевнено і невимушено на переговорах, покликаючи вирішувати питання, що не були вирішені і ще більше заплуталися тривалою кровопролитною війною.

Тим часом в життя залученого до великої політики маленького краю увійшло в побут поняття «не війна, не мир». Крихкий світ нехай і тривалого перемир'я, звичайно ж, не міг замінити справжній мир, і люди продовжували страждати від усіляких побутових негараздів, гинути від випадкових пострілів і мін у прикордонні. Іншими словами, в душах у людей миру поки що не було.

Часом Арсен відчував надто відчутно, що насувається якийсь удар. Подібне відчуття могло раптово виникнути в будь-який момент, переслідувати скрізь: на вулиці, у громадському транспорті, на роботі і навіть під час сну. Удар швидше асоціювався з вибухом снаряду, яскравим спалахом і ударною хвилею. А ще - з власне очікуванням цього розриву після того, як снаряд починає рвати повітря у своєму шаленому, божевільному польоті. Від удару з Нізвідки життя, здавалось, повинне була вмить лопнути.

Це нав'язливе відчуття вперше з'явилося у Арсена на передовій. Коли невеликий загін карабаських бійців потрапив в «мішок», йому не залиша-

лося нічого іншого, як прориватися напролом крізь щільне кільце оточення противника. Із заростей шквалом ішов смертельного вогню. Поруч падали убиті товариші. Арсен не відразу усвідомив, що сталося, коли жахлива сила, здавалось, відірвала і забрала кудись його ліву руку: одночасно три кулі автоматної черги роздробили в одну мить кістки плеча і трохи вище кисті. Потім, оговтавшись після хвилинного збентеження, намагаючись не випустити із здорової руки автомат і не відставати від товаришів, він внутрішньо готувався до нового удару, тепер уже напевно смертельного: в голову або трохи лівіше від однієї з ран - у серце...

Відчуття насунання удару загострилося і стало ще більш реальним з того часу, коли одного разу серед білого дня в центрі міста вибухнув «УАЗ» з людьми. Те, що секундою раніше було єдиним, по-своєму досконалим людським організмом, потужним ударом розмазало по стінах, вікнах і поодиноких уцілілих шибках прилеглих будинків. Розгублені душі цих ще мить тому впевнених у собі людей, мабуть, в жалісній нестямі шукали в кашці з людського матеріалу частини своїх тіл, частини колишнього земного облачення...

Підступна і жахлива смерть досхочу потішалася над людьми, і війна, з якою вона вступила в злочинну змову, давала прекрасну можливість для цього.

Над краєм немов висіла велика хмара болю, від якого невидима рука розподіляла кожному належну частку. При цьому комусь діставалося набагато більше ніж іншим. А хтось примудрявся чинити опір неймовірному, нелюдському болю і виживати.

Вечорами на вулицях напіввійськового, напівтемного міста можна було зустріти людину-коляску: людський обрубок без ніг і однієї руки - все це забрав вибух снаряду неподалік. Напівлюдина кликала перехожих і, якщо ті підходили, ділилась з ними своїм горем. Одного разу йому стало вкрай важко нести тягар знівеченого тіла і залишок життя в ньому, і, коли внутрішнє переживання досягло критичної межі, знівелювавши навіть інстинкт самозбереження, він відкусив собі середній палець уцілілої руки. Лише тоді біль... вщух, відпустив. Тепер же сам дивувався власним вчинку і, показуючи перехожим свіжу куку, запитував:

- Ви бачили щось подібне: відкусив собі палець?

Утім, що таке палець у порівнянні з відкушеною смертю половиною тіла?..

Арсен давно вже зрозумів, що існує певна межа напруження, за яким людина, навіть дуже сильна і вольова, втрачає власну особистість. Більше смерті людина, мабуть, боїться болю, вірніше того, що цей біль буде надмірним, нестерпним. Біль звеличує війну, зводить її в категорію надзвичайної, екстремальної. І якби не страх болю, війни, як спосіб вирішення конфліктів, напевно, припинили б своє існування. Можливе й інше: притуплений інстинкт самозбереження, найпотужніший із тваринних інстинктів, який стимулюється саме відчуттям болю, дозволив би людям винищити один одного в одній великій війні.

Арсен з досадою відзначав, що за межею цього критичного напруження не існують такі, здавалось, непорушні поняття, як «любов», «дружба»,

«братство»... У тому ж бою йому, з роздробленими рукою і плечем, не потрібно було особливо вдивлятися в очі хлопців, щоб прочитати в них страх і розгубленість. Поранений усвідомлював, що просити когось про допомогу в цій ситуації було б безглуздо: напруження, яке почало форсуватися з моменту, коли стало ясно, що супротивник, який набагато перевершує за чисельністю, оточує і смертельна небезпека наблизилася впритул, переходило межі людських можливостей. Кожного в цей час поглинало власне очікуванням болю, можливо, жахливого. Для того ж, щоб подолати це напруження, необхідно було зробити великий подвиг, аби досягти безсмертя, що, мабуть, вдається лише одиницям.

Але, коли вціліла частина загону змогла прорвати кільце оточення і напруження спало, розконцентрувалось, до хлопців, незважаючи на те, що ліс все ще кишів ворожими солдатами і всілякими небезпеками, повернулася мужність. Арсен, достатньо втративши крові і вкрай знесилений після подолання декількох кілометрів гірського ландшафту, запропонував йти далі без нього, але хлопці, які вже відновили стійкість характеру, відчитали його.

- Виберемося або загинемо всі разом, - відрізав старший групи.

Вибравшись, нарешті, товариші ще довго дивувалися тому, як Арсен витримав критичне напруження майже в самому його апогеї і не тільки не попросив допомоги, не бажаючи стати комусь тягарем, але навіть не застогнав у відповідь на біль, про розміри якої можна було лише здогадуватися.

Арсен же тоді приховав від товаришів, що в той момент, коли після першого шоку він знайшов у собі сили подолати нелюдські напруження і біль, зверху на нього опустилася якась світла невагома хмарина, що супроводжувала його до тих пір, поки не дісталися своїх. У сповненому ворогами лісі він думав лише про те, що буде здорово, якщо виживе і розповість іншим про пережите.

І Арсен був майже упевнений, що виживе: коли хмарина охопила його, він відчув щось дуже схоже на дбайливий дотик своєї матері, з моменту смерті якої не минуло ще сорока днів...

РОЗДІЛ 2

Будинок, де минуло дитинство Арсена, розташовувався на тихій вулиці, спокій якої зрідка порушувала похоронна процесія: по цій вулиці везли небіжчиків на кладовищі. Часом довгу процесію супроводжував оркестр, що надавав церемонії урочистості й важливості. Маленькому Арсену це здавалося кумедним - ніби дорослі грали з поважним виглядом у якусь гру. Коли процесія ховалася за поворотом, він брав металеву посудину, піднімав її двома руками над головою як труну й імітував звуки оркестру: «бум-бум!..». Смерть тоді здавалася йому чимось нереальним, фантастичним, неймовірним... «Я не помру », - був упевнений хлопчик і радісно ділився з однолітками й рідними своїм « відкриттям ».

Звідки йому було знати, що з часом все зміниться, смерть стане щоденним, точніше, цілодобовим явищем і торкнеться його своїм чорним крилом?..

Море крові і сліз пролилося в Карабаху за чотири роки війни. У Степанакерті кожен день когось ховали, частіше - по кілька людей. Міське

кладовище збільшувалося щодня. Скорботний, сльозливий потік людей з кожним днем піднімався все вище і вище по косогору, на якому скупчилися численні могили юнаків і чоловіків, дівчат і жінок, старих і дітей - нещасних жертв жорстокої війни.

День у день все вище і вище по схилу пагорба піднімалися траурні групи людей з труною, немов намагаючись досягти самого неба і знайти в ньому позбавлення від мук земних, розчинитися в ньому. Так і хотілося крикнути: «Боже, зупини це безумство!»

Щоранку, на початку дев'ятої години, починався обстріл Степанакерта з далекобійних гармат. У народі їх називали «морський гарматами» або «гаубицями з подовженим стволом». Долаючи багатокілометрову відстань, пущені з них снаряди довгий час несли смерть і руйнування.

Утім, з початком обстрілу особливої паніки серед населення не виникало: реалії війни навчили людей холоднокривного самозахисту. Ще в повітрі, набираючи під час польоту швидкість (точніше, різко змінюючи її), снаряд видавав гуркіт, подібний до того, який буває при розриві. Після цього «первинного розриву» люди спішно, але без особливої метушні починали полишати свої квартири і спускатися до підвалів.

Людина індивідуальна, і в екстремальній ситуації кожна поводитися теж індивідуально. Як це не дивно, але з квартир першими вибігали літні члени сімей і сумлінно спускалися крутими сходами в підвал. Доводилося гадати: чи то найбільше їм хочеться жити, чи то досвід життя привчив їх до обережності й передбачливості? Слідом за ними виходили підлітки і жінки з дітьми, які давно вже відвикла від ігор і практично безпомилково по звуку визначали тип снаряда і вид зброї, з якої був зроблений постріл.

Глави сімейств, не задіяні на фронті, намагаючись зберегти «честь мундира» і незворушний вигляд, пропускали всіх домашніх вперед і лише після цього ступали на сходи. Як правило, до кінцевого пункту прямування вони не доходили і, збираючись біля дверного отвору першого поверху, досить швидко знаходили спільний предмет розмови і суперечок, будь то політика чи види на врожай. Однак бували й винятки - не у всіх чоловіків сталеві нерви. Так один з них вибіг з дому в кальсонах і в напівтемряві підвалу постав привидом перед злякано-здивованими поглядами сусідів.

Після закінчення обстрілу всі в зворотному порядку поверталися. Тут вмить зникала колишня спритність дідусів і бабусь: ойкаючи невдоволено і чортихаючись в стилі ретро, вони ледь допліталися до порогів своїх квартир, і довго ще їх прокляття на адресу ворога не давали домашнім спокою...

А загалом все було набагато серйозніше. Біда не завжди проходила повз. Був такий трагічний випадок: помилково зорієнтувавшись по «первісному розриву», група чоловіків, що не побажала ховатися в надійне укриття, подалася за сарай, куди прямо і летів снаряд... Смерть підступна і непередбачувана, не терпить вона легковажного і зневажливого ставлення до себе.

Поодинокі ніч в Степанакерті видавалася спокійною - тривожний і неглибокий був сон городян. Звичним явищем для міста став і артобстріл з реактивної установки «Град». Часто люди вже спали, коли неймовірний гуркіт розривав нічну тишу. Місто, затремтівши, вмить прокидалося. Тим,

кого біда минула, не вірилося, не хотілося вірити, що поруч, буквально в сусідньому будинку, скалічувалося й закінчувалося чиясь життя. Перші півні в Степанакерті починали переключку відразу після півночі: не спалося і птахам, вони теж перебудувалися на військовий лад...

Ночами місто бомбив літак. Бомбардувальники противника мітили в місця найбільшої концентрації людей: гуртожитки, лікарні, госпіталі... Одного разу бомба впала в самому центрі міста. Ударна хвиля вибила вцілілі досі шибки мало не на околицях Степанакерта. Приватний будинок біля однієї з міських шкіл цілком пішов у землю. Страшна воронка утворилася на його місці. Ялини і сосни поблизу оголилися повністю... Кров текла по вулицях, утворювала калюжі. Бомби забрали багато життів. Фари машини «швидкої допомоги» вирвали з темряви кішку, яка шкандибала на трьох лапах. Тварини страждали разом з людьми, поділяючи їхню долю...

Від щоденних обстрілів і бомбардувань, через наплив біженців із сіл Степанакерт вже не був схожий на місто, колись доглянуте і тихе. Це, швидше, було велике, напівзруйноване, завалене сміттям село. Життя тут давно збілося із звичного ритму. Зі зрозумілих причин не працювали заводи і фабрики, були закриті школи, не функціонував громадський транспорт. Замість автомобілів на вулицях міста можна було побачити невелике стадо корів, отару овець. Майже в кожному дворі діловито кудкудахкали кури, бадьоро перегукувалися півні, загрозливо сичали гуси; трагічним дисонансом вривалося в цю гаму звуків нескінченно довге ревіння осла.

Картину «село в центрі міста» довершував вершник на коні. Це був біженець. У Степанакерті їх було дуже багато і тулилися вони де попало. Часом місцем для ночівлі служив міський газон, на якому вдень паслася пригнана із сіл худоба. Однак смерть переслідувала біженців і тут, йшла по п'ятах і наздоганяла їх...

Але життя тривало. У підвалах, під тьмяним, тремтячим світлом звичайної стеаринової свічки, народжувалися діти. Вогневий шквал невпинно переслідував міський пологовий будинок, і, рятуючись від ворожих снарядів, лікарі разом з породіллями переселялися з одного підвалу в інший. Пологи приймалися в сирих, неопалюваних приміщеннях, під вічною загрозою смерті... І ці діти підземелля, що з'являлися на світ Божий всупереч усьому, символізували собою віру в майбутнє і перемогу, яка тоді здавалася примарною...

З тих пір пройшло декілька років. Противник, який розв'язав війну і легковажно розраховував на швидку перемогу, був відкинутий далеко назад. Військові експерти назвали карабаську армію, що розгромила набагато переважаючу за чисельністю та озброєнням армію противника, найбільш боєздатною в регіоні; журналісти намагалися розгадати цей феномен. Образно висловився з цього приводу генерал, що пройшов війни в Афганістані, Ефіопії та Сомалі: «Секрет надзвичайних успіхів карабаської армії не в слабкості супротивника і деморалізованості його рядів, а в характері самої армії: армія і народ виступають в одній особі і сповнені рішучості відстояти своє законне право - жити на рідній землі. Цей феномен вже не раз був апробований історією».

На гірській варті

У глибоких зморшках, що порізали кожен сантиметр смаглявого обличчя цього врівноваженого і ввічливого воєначальника, вгадувалися сліди драматичних і героїчних подій, безпосереднім учасником яких він був. І тому його слова вселяли особливу довіру.

Однак, незважаючи на те, що пожежа війни згасла і відійшли в минуле щоденні обстріли та бомбардування міста, надрив у свідомості людей залишився. Образ смерті і руйнування разом з болісним запитанням: «А чи мир це?» - переслідував їх, і навіть досить віддалений натяк на пережиті жахи, наприклад, у вигляді «пострілу» іграшкового пістолета, міг вивести людину з рівноваги. Під час активних військових дій, коли вогонь з самого неба падав на голови громадян, людська психіка, немов налаштована на особливий режим, була набагато стійкішою і практично витримувала все. Тепер же вона розслабилася, з жахом відкидаючи саму можливість повернення минулого...

На той час Арсен працював в Степанакерті власним кореспондентом незалежної газети, що видавалася в Єревані. Ще підлітком, у сьомому класі школи, він вирішив стати саме журналістом: в його очах журналісти були найбільш чесними, красивими й мудрими людьми...

Ми залишили нашого героя в нелегких роздумах, наодинці з собою. Що ж так мучило його?..

Свіжий, бадьорий місяць висвічував численні відмітини війни на споруді сплячого будинку: тіло його, немов небо зірками, було поцятковане вибоїнами від осколків артилерійських снарядів. За роки війни будинок недорахувався багатьох своїх мешканців, але сам вистояв на радість людям.

Арсену, незважаючи на нічний холод, не хотілося повертатися в ліжку. Він почав спостерігати за зірками. Напевно, там, серед мірадів собі подібних, світила і його власна зірка, від якої, згідно з повір'ям, залежить доля. Де ж вона, його військова зірка?! Спробуй вгадай...

Нічний монолог несподівано перервав батько, якому, очевидно, також не спалося. Арсена здивували слова батька - вдень він говорив зовсім інше:

- Кар'єру ще встигнеш зробити, не поспішай. Багатьом вистачає розуму робити кар'єру, а ось мудрістю не робити її за всяку ціну наділені не все...

А зараз він дорікав йому:

- Може, не будеш пручатися? Вони ж посаду тобі пропонують, а ти...

Арсен не стримався:

- Хто пропонує?! Ті, хто ще вчора намагалися залякати мене? І, якби наша газета не втрутилася, ще невідомо, чим би все обернулося... Тактику змінили: намагалися батоном - не вийшло, пряником вирішили заманити?.. Не вийде!

Зрозумівши, що зачепив Арсена за живе, батько мовчки повернувся до себе в спальню. Він завжди потерпав через єдиного сина, пережив справжню драму, поки Арсен перебував на фронті. Батько вкрай важко переніс його поранення, важче, ніж сам Арсен. Надламався, став знервованим, недовірливим... Через молодість років син тоді не розумів усієї глибини переживань батька, який втратив в чотири роки свого батька, який пропав безвісти на фронтах другої світової війни...

Арсен і не думав про сон. Запалений подіями останніх днів, мозок був сповнений десятками світлячків-запитань. Що потрібно цим людям? Чому вони з такою затаєю послідовністю і настирливістю намагаються затягти його у свої пута, позбавити волі або, принаймні, відірвати частину її? Чому, розраховуючи на його молодість і честолюбство, вони діють настільки примітивно й грубо? Чого їм не вистачає? У них посади, гроші, суспільне становище - все те, про що інші тільки мріють... Але що таке посада, пропонуєвана ними, як не той короткий ланцюжок, на якому намагатимуться тримати його до тих пір, поки не приручать зовсім... Головна біда цих людей полягає у впевненості, що вище і далі над ними нікого немає. Вони не хочуть миритися з існуванням самого Бога...

Арсен працював військовим кореспондентом, іншими словами, він був не зовсім звичайним журналістом. Журналістика воєнного часу - це балансування на грані правди і брехні, дозволеного і забороненого, зобов'язання і необхідності. На війні журналіст перебуває між двох вогнів - він не захищений як з передової, так і з тилу.

Крім бійні з кров'ю і смертю, на війні щосили розгорталася і битва слів. Противники часто вдавалися до інформаційно-ідеологічних диверсій. Сам журналіст при цьому опинявся у вельми не вигідному становищі. Виходячи з військових реалій, він не повинен був лити воду на млин ворога жодним

своїм словом. Професійний же обов'язок вимагав не замовчувати всього того негативного, що відбувалося у внутрішньому житті. В іншому випадку це означало визнання власної громадянської та професійної недолугості, фальшивості журналістики загалом. Загнуждане слово - все одно, що птах без крил.

Тим часом журналісту все частіше давали зрозуміти, що мовчання - золото не тільки для тих, хто в ньому кровно зацікавлений, але й для самого «мовчазного». Одні, користуючись хаосом війни, наживалися на цьому мовчанні, для інших же воно служило фундаментом для кар'єри. Побоюючись журналіста, вони ще більше зневажали його, часто не приховуючи цього. Якщо ж хтось з пишучої братії намагався дещо розсунути рамки наданої йому «свободи», то неприємності не змушували себе чекати.

Іншими словами, об'єктивні реалії, обставини і конкретні особи примушували журналіста пристосуватися і... писати. Писати не розумом і душею, а керуючись лише інстинктом самозбереження...

Арсен не сприймав цього всіма фібрами душі, опирався цьому як міг. Працювати з підрізаними крилами означало для нього відмовитися від виплеканої ще в ранній юності мрії. За небажання працювати з комплексом неповноцінності Арсену нерідко діставалося.

Цього разу він був занесений у список «саботажників» - за те, що, незважаючи спочатку на недвозначні натяки, а потім і прямі загрози покарання, відмовився співпрацювати на договірній основі з новим редактором місцевого офіціозу - старою консервативною людиною, яка давно вже засвоїла «золоте» правило: «не висовуватися».

Увечері того ж дня за ним прийшов миршавий хлопчина з військкомату з повісткою в руці. Він повідомив, що «йому доручено провести військовозобов'язаного Арсена Чилингаряна до військкомату для уточнення деяких питань». При цьому чомусь додав, знітившись, що сьогодні не його черга виконувати доручення, що він замінює хворого товариша.

Не повечерявши, Арсен накинув на себе куртку і вийшов. Він навіть не попрощався з батьком, не підозрюючи, що повернеться лише через півмісяця.

РОЗДІЛ 3

Заступник воєнкома, капітан років тридцяти п'яти, навіть не подивився в бік Арсена, коли той увійшов слідом за посильним.

- Ви ніде не працюєте, - швидше стверджуючи, ніж питаючи, вимовив він, не відриваючись від паперів на столі.

- Я акредитований кореспондент.

Капітан нарешті підняв очі й подивився на Арсена в притул - із здивованою міною.

- У такому разі... це - непорозуміння, - він відвів погляд. - І тим не менше, мені доведеться відправити вас... Така вказівка. Там, сподіваюсь, розберуться...

Заступник воєнкома не сказав, куди «доведеться відправити», і Арсен запитав з навмисною іронією:

- Це що? Арешт?

- Арештами займається не військкомат. При чому тут арешт? - капітан посміхнувся і заглибився в папери, глибше сховавши в них свій погляд.

Уже здогадавшись, що, по суті, це і є арешт, Арсен одночасно усвідомлював - змінити що-небудь неможливо: механізм управлінського преса був запущений і, згідно з логікою, повинен діяти до заданого кінця, доти, поки не зупинить та рука, що запускала. Недарма був таким злодійкуватим кволий працівник військкомату і таким неухажним та незнаючим сам заступник воєнкома - гвинтики цього великого налагодженого механізму.

Незабаром підійшов і молодий, не звиклий тримати ніс за вітром відставний редактор, прізвище якого очолювало «чорний список», і, посадивши опальних журналістів у військовий «УАЗ», їх повезли до найближчої військової частини.

Зустрів комендант частини, який залишився за старшого, допоки полк перебував на польових навчаннях. Знайомий з журналістами і спочатку впевнений, що приїхали вони не інакше, як робити газетний матеріал, комендант зобразив на своєму смаглявому широкому обличчі привітну готовність. Але, коли супроводжуючий журналістів офіцер простягнув бланк і попросив підписатися в тому, що «отримав їх», очі полкового наглядча порядку, здається, полізли на лоб.

- За що? - вимовив він з подивом, і якимось механічним, розгублено-швидким рухом розписався на безпристрасному папері.

Через пару днів Арсен уже був на передових позиціях. Везли в кузові вантажівки, забитому мішками з хлібом і якоюсь крупою, разом із засаленим дезертиром, узятим просто з ізолятора тимчасового утримання.

Всю дорогу той скаржився на тюремників, перериваючись лише для того, щоб коротко вилаятися, коли машину особливо сильно підкидало на сільських вибоїнах. Занурившись у своє, Арсен сидів упівоберта до безглузлого супутнику, не слухаючи монотонного ниття...

Полк розташувався табором на узліссі. Від вишикуваних в акуратний ряд солдатських наметів несло згарищем, ваксою і консервами. Окремо стояла будка командира. До неї після реєстрації в польовій стройовій частині і повів новоспечених своїх підлеглих високий сутулуватий майор. Наказавши їм почекати внизу, офіцер піднявся скрипучими залізними сходами і, відкашлявшись, увійшов до прочинених дверей командирської.

З-поміж уривків розмови, що доносилися з будки, Арсен почув:

- Це його власне або чуже?..

Було ясно, що мова йде про журналістське посвідчення, яке при заповненні даних у стройовій частині офіцер на всякий випадок забрав.

- Здається, його, - була відповідь.

Не запитання, висловлене з недовірливою іронією, а відповідь зачепила Арсена за живе. Коли майор вийшов, Арсен попросив у нього дозволу поговорити з командиром. Офіцер мовчки зайшов назад і, вийшовши через хвилину, жестом запросив.

Внутрішня обстановка зовні непоказної будки відрізнялася від аскетичної злиденності, властивої солдатським наметам. Обвішані строкатими килимами стіни і предмети домашнього вжитку створювали певний затишок. У

кутку, біля печі, що палахкотіла жаром крізь трикутний отвір у дверцятах, клопоталася маленька чорноока жінка. Сам командир з лев'ячою шевелюрою і пишними темними вусами гордо сидів на диванчику, немов намагаючись всім своїм виглядом підкреслити власну вищість над оточуючими. Він був у безрукавці, через яку дещо кокетливо виставляв накачані біцепси. Арсен помітив на плечі у командира татуювання - ГСВГ 1974-1976 (Група Советских Войск в Германии – перекл.). Погляд полковника здався зарозумілим і безпристрасним.

Попросивши дозволу звернутися, Арсен почав без натяків:

- Я мимоволі підслухав вашу розмову з майором і зрозумів, що у вас не зовсім правильна думка про мене. Документ - мій власний, я журналіст, а моє відправлення сюди незаконне.

На обличчі полковника не здригнувся жоден мускул.

- Сьогодні ми всі підкоряємося одному закону - закону війни, - вимовив він, витримавши певну паузу і вивчаючи поглядом Арсена. - Колись я був процвітаючим бізнесменом, тримав три цехи. Зараз, як бачите, служу.

- Пробачте, але я сам воював, був поранений...

- Карино, щось пічка закуріла, подивися, - з тим же незворушним виглядом комполка звернувся до чорноокої жінки, перш ніж відповісти Арсену. - А хто застрахований на війні? І мене в одному з боїв зачепило... Якщо у вас проблеми зі здоров'ям, відправимо на більш легку ділянку... На жаль, стінгазету в польових умовах не випускаємо.

Остання фраза покорила Арсена:

- Про своє поранення я сказав не для того, щоб випросити собі тепле місечко...

На обличчі полковника нарешті ворухнулося щось живе.

- У такому разі я буду радий, якщо все владнається і ви повернетесь до своєї роботи.

Те, що найближчим часом «все владнається», Арсен знав майже напевно. Він навіть знав, як саме відбуватиметься це - побачив у сні ще до того, як за ним прийшли з військкомату. Такі сні відрізнялися від звичайних якоюсь тягучою настирливістю: з настанням ранку вони не зникали. Вони ніби примазувалися до господаря, часом наполегливо переслідуючи, а часом супроводжуючи так ненав'язливо і непомітно, що навіть забувалися на час: на тиждень, місяць - до тих пір, поки вони не перетворювалися на реальність.

Він бачив себе лежачим на нарах в наметі серед похмурих, зарослих солдатів. Сам був у цивільному, з незмінними своїми супутниками - ручкою і блокнотом, затиснутими в лівій руці. Під час сну Арсен намагався зрозуміти, чи служить він разом з солдатами, чи прийшов, як це бувало не раз, робити репортаж з фронтової зони... Зрештою з'явився якийсь маленький офіцер і повідомив, що рядовий Чилингарян «вільний і може збирати речі»...

Насправді все відбувалося майже так - ті ж брезентовий намет і грубі нари з втомленими солдатами, його потерті джинси і куртка коньячного кольору... Нарешті, фінал з низькорослим офіцером.

Єдине, чого не було уві сні і про що Арсен згадував з ніяковістю за себе, це те, що він не зміг приховати від оточуючих - заручників війни - своєї радості в зв'язку з перспективою повернення додому.

Арсен вважав, що, проявивши нехай і стриману емоцію радості, він образив хлопців, з якими два тижні ділив грубі нари, часом лягаючи на них боком і намагаючись не змінювати до самого ранку позу зацікавленої тіла, щоб усім вистачило місця...

РОЗДІЛ 4

Арсен везли назад в місто - прямісінько до людини, яка, що з'ясувалося пізніше, і «писала» сценарій халеп журналіста.

Секретар у світлій широкій приймальні, сивий чоловік, вже явно непризовного віку, очевидячки чекав його. Ледве Арсен, зарослий і закрубілий, увійшов, той встав і попрямував до дверей начальника з якоюсь зім'ятою посмішкою на вустах.

- Зараз доповім шефові, - кинув він на ходу, майже відразу ж вийшов і запросив Арсена зайти.

- Заходь, заходь, - «шеф» злегка підвівся з масивного під стільця йому крісла і з деякою недбалістю простягнув руку. - Якраз тільки що говорив по телефону з твоїм редактором. Ну і пошарпала нас ця жінка!..

Жестом запрошуючи Арсена сісти, він немов поспішав виправдатися:

- Командувач був у від'їзді, тому й затрималися із звільненням.

«Затрималися із звільненням?.. Отже, все-таки затримали... Значить, справді це був арешт», - мимоволі промайнуло в голові у Арсена.

Він не вірив у привітність господаря великого кабінету. Очевидно, відчуваючи це, «шеф» продовжував наслідати з невинно-добродушним виразом на великому, м'ясисто-рум'яному обличчі:

- Перемир'я, нехай і довготривале, на жаль, ще не мир. Розумні голови радять: хочеш миру - готуйся до війни. В армії ж не вистачає людей. Ось і доводиться розриватися між військовими і цивільними потребами, шукати компроміси. І тобі, прошу зрозуміти мене правильно, доведеться вибирати між армією і твоєю газетою...

Нелегко було відразу відчутти підступність в останніх словах, зрозуміти їхній справжній сенс. Та й чиновник, не переводячи дихання, не давав часу на це.

- Залишається одна порожня формальність: секретар покаже папірець, підпиши його, щоб відчепилися і більше даремно не турбували тебе...

Виснажений нічним чергуванням на посту і довгою дорогою, Арсен, не заглиблюючись особливо у зміст, підписав листок. Бажання швидше позбутися нав'язливого сну, плавно перейшло у реальність.

Вже через тиждень вияснилося, що підписання документа було далеко не формальністю. Вранці, коли Арсен виходив з дому, з'явився старший лейтенант, який представився командиром резервної роти, і попередив його, щоб нікуди не виїжджав і готувався до тримісячних зборів. Він назвав звання, підрозділ, посаду Арсена - рядовий Чилингарян, другий механізований взвод, стрілок. Перед тим як піти, ротний записав у себе в зошиті відсутні паспортні дані резервіста.

Підсунутий «шефом» документ практично означав підписку про невіїзд і закріпачення на невизначений час. Зрозуміло, він обмежував не тільки свободу пересування, а й свободу думки, а точніше, можливості її висловити. Відповідаючи за пересування свого власкора, газета в свою чергу ніби прикріплювалася до нього, не маючи права звільняти з роботи. У документі містилася неприкрита загроза: у разі, якщо підписант повістки хоча б раз не з'явиться до військкомату, то він механічно потрапить до лав армії. Іншими словами, кореспондент в будь-який час міг бути зарахований до дезертирів. Арсен попрямував до «шефа» і знову був прийнятий без заминок.

- Журналіст я чи солдат? - кинув він у лоб, ледь переступивши поріг кабінету. - Визначтесь, нарешті, щоб я міг або працювати, або служити.

Зараз господар великого кабінету не був таким запопадливим, як в перший раз.

- Я тут ні до чого... Всі питання - до Смбага. Це - він,.. - «шеф» кілька разів повторив ім'я воєначальника, картинно хапаючи трубку телефону і кидаючи її назад, ніби збирався кудись дзвонити, але ніяк не наважувався.

- Повір мені, більше трьох днів на зборах тебе не затримають,.. - як і під час першої зустрічі «шеф» довірливо насунувся на журналіста, від чого його жирне обличчя стало неприродно великим. Однак воно вже не вселяло жодної довіри і відштовхувало.

- Справа не в трьох днях, - парирував Арсен, - сьогодні три дні, завтра - три місяці, а післязавтра - три роки. Ви навмисно створюєте прецедент, щоб влада в потрібний для себе час могла відірвати журналіста від роботи і розпоряджатися ним як заманеться. Я не скажусь на збори, я вимагаю рівних умов роботи з іншими акредитованими кореспондентами.

- І все-таки давай не забуватимемо про маленьке «але» - у нас все ще військовий стан. Я сам не звільнений від служби, у мене всього лише бронь першої категорії, а у тебе - другої. І якщо, не приведи Господи, противник наблизиться впритул до міста, лише тоді відправимо тебе на фронт. А рівно через три дні за всіма і я піду з автоматом у руках.

Арсен, незважаючи на серйозність ситуації, насилу придушив у собі готовий вирватися назовні сміх. Йому жваво уявився величезний і незграбний візаві у своєму добротному костюмі, при краватці, з каскою на голові і автоматом наперевіс...

З кабінету він вийшов з важким каменем на душі. Перед очима стояло велике фальшиве обличчя. Інтуїція підказувала не вірити жодному слову чиновника. «Хіба вистачить у тебе духу взяти в руки автомат?! Вся твоя сутність в безпорадній грі з телефоном, - роздратовано думав Арсен про господаря великого кабінету. - Дивно, як такі люди, які ніколи не обтяжують себе і весь час творять незручності іншим, примудряються представлятися справедливими і навіть по-своєму добрими? »

Чітко він розумів лише те, що зіткнувся з чимось украй неприємним і непробивним і що викликане цим обтяжливо-хворобливе почуття навряд чи зникне коли-небудь назавсім, без сліду.

«Працювати і працювати, писати і писати... Писати те, що підказують душа і совість. Писати, не піддаючись спокусам і шантажу, лицемірству і підступності... Ось єдиний вихід із ситуації, що склалася ».

РОЗДІЛ 5

Батько Яни був обережний і недовірливий старий. Життя часто било його. Він не ламався, але, як людина швидше слабка, ніж сильна, відповідав на удари долі тим, що все глибше заглиблювався в себе, відчужувався від людей і бачив у кожному з них потенційного ворога. З часом він перетворився на справжнього мізантропа, що не визнає нічого з категорій абстрактного і піднесеного. Маленькі очі його, здавалось, не висловлювали нічого, крім недовіри. Зневажаючи самі поняття «любов» і «дружба», він не вірив і в щирість почуттів Арсена до своєї дочки. До того ж Яна, яка народилася, коли йому було під п'ятдесят, була єдиною розрадою старого після смерті дружини. Він плекав мрію видати її у велике сімейство з патріархальними засадами. У нареченого ж, та ще такого неспокійного, не було навіть брата на чорний день. До того ж навколо йшла війна, і життя людини висіло на волосині...

Поки Арсен і Яна зустрічалися, ні про що не підозрюючи, батька дівчини почали відвідувати похмурі передчуття. Спочатку він боявся їх, але згодом призвичаївся і навіть почав якось пишатися ними, бо був упевнений, що вони не обманюють його. Утиски Арсена прискорили розв'язку: сумніви і тривоги батька переросли в зловісне очікування чогось поганого, жахливого.

Тепер передчуття нашіптували: «Не пара вони: обидва з характером - не уживуться. Не буде щастя, довго не протягнуть разом».

Старий не пручався своєму невидимому пораднику, наклав табу на побачення.

- Ви будете нещасливі, - відрізав він доньці, що спробувала заперечити йому.

Незабаром, здогадавшись, що дочка продовжує потайки зустрічатися з Арсеном, він виступив із справжнім ультиматумом:

- Або я, або він.

Підкоряючись тепер своєму внутрішньому деспоту беззаперечно, старий не побажав навіть до ладу порозумітися з хлопцем. Високий, сухорлявий, він стояв перед Арсеном якось боком і не дивився в очі.

- Вона ще дитина, не розбирається у своїх почуттях, - спокійно почав старий, потім раптом відрізав, немов виносячи вирок:

- Не любить вона тебе.

Арсен намагався не видати того, що творилося в душі.

- Але ж вона стверджує протилежне...

- Не любить, просто не зважається зізнатися в цьому, - грубо перервав батько Яни. - А якщо і любить, я змушу її розлюбити. Все одно ви будете нещасливі. Добре, що я вчасно схаменувся: ледве було свою родину власноруч не зруйнував.

Арсена немов струмом ударило, заболів пошкоджений від поранення променевої нерв. Він був упевнений в щирості почуттів Яни, і від цього ставало болючіше і образливіше подвійно. Юнак ледь стримувався, щоб не нагрубити цинічному батьку. Старика ж понесло:

- У мене не так багато дочок, щоб розкидатися ними. Бачте, любов у них... Сьогодні любить тебе, а завтра...

Війна закінчилась. Хлопчик на танку-пам'ятнику

Арсен застережливо виставив руку:

- Це не ваша справа!

Старик зблід, запоточився, згорбився. Несподівано він вимовив з жалюгідною нотою в голосі:

- Якщо в тебе є хоч крапля поваги до мене, залиш її.

- Я поговорю з нею.

Вони розійшлися: кожен при своєму, і кожен ні з чим. Арсену передбачалася нелегка розмова зі своєю коханою.

Раніше, в гарячці кохання, йому здавалося, що секретів між ними немає, що більш відвертих і щирих відносин між двома людьми, тим більше різних статей, бути не може. Насправді все було набагато складніше.

Судячи з усього, Яна справді відчувала справжнє, нехай ще й не зовсім зріле почуття до Арсена, але всерйоз побоювалася за батька, якого, незважаючи на його норовливість і витівки, любила нехай жалісливою, але відданою дочірньою любов'ю. Дівчина боялася, якщо вона піде проти волі батька, то старий справді може зважитися на щось серйозне.

Арсен же з ранньої юності беріг себе для справжньої і єдиної любові. Йому, романтику, відразу ж сподобалась м'яка і усміхнена дівчина з кокетливими локонами і ямочками на щічках. В її синьому ясному погляді хлопцеві вбачалося небо, в періодичних спалахах очей він знаходив зірки.

Тепер вони обоє були в розгубленості. Яна не дивилася йому в очі, її чекав важкий вибір.

- Будь ласка, їдь на час з міста, - у розпачі благала вона після неприємних пояснень. - Не муч мене і себе, дай мені можливість забути тебе...

Дівчина заридала. Серце у хлопця стислося, щось у горлі почало судорожно шукати виходу, але ніяк не знаходило його - ні в емоціях, ні в словах...

Арсен не почав нав'язувати що-небудь дівчині. Почуття до неї заплуталися, тепер більше він жалів її. Звичайно, він відчував і досаду за те, з якою абсурдною легкістю, немов картковий будиночок, валиться, здавалось,

грунтовна і розрахована на довгі роки, на все життя будівля їхнього кохання. Найболючішим було усвідомлення, що живе почуття доводиться приносити в жертву марновірству і дурості.

Арсена мучило й інше: чи діє він правильно, поступаючись норозумному батькові дівчини? Як це сприйняла в душі Яна, яка набагато молодша за нього, довірилася йому з самого початку, без оглядки? Можливо, потай вона чекає від нього зворотної, більшої рішучості у відстоюванні своєї любові?.. І як, зрештою, все це позначиться на її подальшій долі?

- Як часто ми не помічаємо, недооцінюємо красу оточуючого, - згадав Арсен її слова всього тижень тому. - Наприклад, ось ці чарівні квіти так безтурботно розсипалися по схилах. Адже у кожній квітці своя власна доля... і, можливо, народилися вони з чогось важливого ...

Тоді вона притулилася до плеча Арсена, стиснула двома руками його праве передпліччя, наче не хотіла дати йому піти.

- Уяви на хвилину, що ми приречені залишитися тут навічно, просто ось тут, на горбочку, де сидимо... Розчинитися і піти в землю... Чи з'явиться на нашому місці квіточка, подібна до цієї, яка живе на вікових схилах нехай лишень тижень-два, але зі своєю власною долею?.. Чи історія нашого кохання кане непоміченою у вічність, не залишивши після себе нічого?..

Тоді Арсен не зрозумів підтексту слів Яни і затаєну в них тривогу.

- Коли ти поруч, мені нічого не страшно... Ти бачиш мої сльози? Тільки ти можеш примусити мене плакати. Я не уявляю, як можна любити іншого. Спасибі, що ти є...

Арсен тоді не відчув за сплеском емоцій Яни наближення лиха, про яке поки знала лише вона.

Яна, яка клялася йому у вічній любові і запевняла в готовності йти з ним хоч на край світу, змушена була відректися від нього. Потім він часто згадуватиме останнє пояснення, її розгублену напівпосмішку, сльози на очах замість зірок, безглузді і незграбні спроби виправдатися.

Арсен заспокоював її як міг, однак на душі у нього було моторошно, самому хотілося плакати, але не було сліз...

РОЗДІЛ 6

Незбаром після неприємної зустрічі з «шефом» зателефонував новий редактор місцевого офіціозу і попросив зайти. Арсену належало вирішити досить делікатне для себе питання: «йти чи не йти». Йти - означало бути нещирим по відношенню до самого себе, здійснити невелике насильство над собою. Не йти, проігнорувати - означало образити літню людини, яка хоча і підштовхнула, можливо, не зовсім усвідомлено, журналіста до краю прірви, вносячи його, що практично не мав стосунку до газети, до списку «саботажників» - тих, хто відмовився працювати під його началом, але тепер, як видно, жалкував про те, що трапилося і хотів якось загладити свою провину. Та й раніше Арсен не помічав за ним нічого поганого, крім хронічного прагнення бути при посаді.

Юнак здогадувався, про що буде розмова. Справді, редактор пропонував йому місце заступника. Ту саму посаду, яка згодом стала предметом спору Арсена з батьком у безсонну ніч.

- Інші мріють про це, - немов боячись відмови, редактор поспішав перерахувати всі вигоди пропонованої оборудки, - робота, як кажуть, незапорошена - редагувати дайджест газети. Не синекура, звичайно, але під рукою матимеш двох перекладачів... Гонорарами і преміальними не ображу.

Обличчя Арсена було холодним, на редакторові ж не було лиця. В один момент його нижня щелепа безвольно відвисла, і Арсен пожалів його. Добре знаючи цю людину, він здогадувався, як йому, амбітному і не звиклому так довго і наполегливо просити кого-небудь, тим більше хлопчиська, в його розумінні, соромно і ніяково за самого себе.

У хвилини хвилювання редактор жував губами і лише після тривалого «и-и-и...» вимовляв що-небудь. І зараз, вірний своїй звичці, він зі спотвореним, наче від болю обличчям, видавив із себе:

- Не відмовляйся, одному важко, допоможи.

Потім, не дочекавшись відповіді, він важко підвівся зі свого крісла і, постаречому крекчучи, попрямував до шафи в кутку кабінету. Розкривши дверцята, запросив заглянути всередину: на полицях лежали матрац і постільна білизна.

- Ось... Іноді доводиться навіть ночувати тут...

Роль мучителя не тішила Арсена.

- Я подумаю, - відповів він.

Однак Арсен думав лише про те, як позбавитися від настирливого редактора, не дуже образивши його. Коли зняли колишнього, неугодного владі редактора, цей, розмінявши вже сьомий десяток, радів, як дитина. Він і не припускав, який важкий тягар звалюють на його старечі плечі. І тепер, наче милостиню, просив допомоги у того, кого кількома днями раніше не без його участі намагалися взяти погрозами і силою.

- І взагалі, мені заздрісно, що ти як вільна пташка... - наостанок старий спробував відбутися жартами, однак ця фамільярність не сподобалася Арсену.

Він пообіцяв відповісти завтра...

Тієї безсонної ночі на безкрайньому просторі неба зірки розсипалися, немов відображення міриадів думок-сумнівів, що роїлися, як цвіркуни, в запаленому юнацькому мозку.

«Добре, що у зірок немає підстав, що ні до чого вони не прикріплені, самостійні і незалежні, інакше не було б таким чистим, щирим і переконливим їхнє сяйво», - подумав Арсен.

Він міркував про егоїзм людей і вражаючу мінливість більшості з них. Заради забезпечення себе всілякими зручностями вони були готові вкрасти не тільки ці зручності, а й свободу інших, бо в інших вони не хотіли бачити її, визнавати й цінувати. Власну свободу вони давно вже або втратили, або продали власноруч. Проміняли на зручності і вигоду, намагаючись якомога ґрунтовніше влаштуватися в житті. Свобода інших викликала у них неприязнь, незрозумілий страх і заздрість. Вони вправлялися у лицемірстві, щиро вважаючи здобутком свої успіхи і досконалість в цьому... Найприкрішим для Арсена було те, що серед цих людей значилося чимало тих, кого іменували словом «журналіст».

«Треба бігти від них. Бігти без оглядки. Бігти до Свободи!»

Думкам-переживанням від тісноти, здавалось, ставало боляче. Арсен підняв погляд на усіяну зірками даль - там був простір. Як і люди на землі, зірки нагорі воліли жити відокремлено: хто сім'єю-сузір'ям, хто усамітнившись. Останні, напевно, були або гордіями, або невдахами, відкинутими зоряним співтовариством...

Неподалік Великої Ведмедиці Арсен побачив незнайому, не помічену раніше зірку - Хлопчика. Він тримав наперевіс довгий гострий спис. Зірки навколо з хвилюванням спостерігали, як близько підходить Хлопчик до Ведмедиці, що наводила жах на всіх. Проте всім своїм виглядом той показував, що не боїться звіра і готовий зійтися у двобої з ним.

У Ведмедиці здали нерви: загрозово роззявивши пащу, вона коротко заричала, встала на задні лапи, витягнувшись на весь свій величезний зріст, і насунулася на Хлопчика, потягнувшись до нього страшними космато-кігтистими лапами. Однак Хлопчик спритно вивернувся і встроїв спис Ведмедиці в бік.

Від розлюченого рикун затремтів небосхил, вмить забарвившись в кривавий колір. Затріпотіли сузір'я і зірки-одиночки. Зібравшись з силами, поранений звір знову спробував схопити Хлопчика жахливими лапами. Однак потужний зустрічний удар завалив звіра. Наступивши Ведмедиці на шию, Хлопчик встроїв гострий спис їй в тім'я.

Заревла в агонії Ведмедиця, і від несамовитого звіриного рикун, в якому, здавалось, більше було досади від повного безсилля перед Хлопчиком, з неба одна за одною почали падати зірки. Разом з всепоглинаючою непроглядною темрявою настала мертва тиша. Час зупинився. Земля перестала тримати людей: вони повисли між небом і землею. Великий жах охопив людей, коли вони зрозуміли, що все перемістилося в інший вимір і назавжди втратило земну опору.

Не лишилося посад і суспільного становища, і ті, які ще хвилину тому були господарями життя, хто, підпорядкувавши чужу волю своїй, використовував її на благо собі, хто крав свободу інших заради свого ствердження, тепер були вкрай розгублені і безпорадні. Як риби у воді, люди плавали в чорній невагомості - хто лежачи, хто перевернувшись догори ногами - і, стикаючись один з одним, стогнали від болю. Вони з усіх сил волали про допомогу, і від натуги їхні голосові зв'язки готові були лопнути. Але голос не з'являвся - вони самі не чули власного крику. Від цього їм ставало ще страшніше...

Раптом десь удалині спалахнула крапка. Вона наближалася, поступово виявляючи людські контури. Це був Хлопчик. Від його ореолу розсіялася тьма. Замість списа тепер він тримав у руці невелику книгу, від якої також виходила промениста енергія. Хлопчик розкрив книгу - люди раптом встали на ноги, хоча під ними не було ніякої видимої опори. Всі стояли, похнюпивши голови, і ніхто не наслідився підняти очі і поглянути на Хлопчика впритул.

Хлопчик заговорив. Велетенський натовп опущених голів з боязкою жадібністю вслухалася в кожне його слово. Він немов читав книгу:

- Первозданне Слово, яке було до часу, жило в ньому і живе після нього, зупинило час, щоб зробилося явним все, що творилося таємно. Багато хто з вас отруював час мерзенними висловлюваннями брехні і обману, не підозрюючи того, що слово не зникає, не губиться в потоці часу, не випадає з нього, зберігаючись в тому вигляді, в якому воно було вжито, і має властивість матеріалізуватися. Ви проігнорували святий вислів: «Від слівес своїх виправдаєтесь, від слівес своїх будете засуджені». Час довго терпів, вбираючи в себе брехливі промови ваші. Але тепер він вивергає їх, повертає назад вам. Звір, що закріпачив Слово в часі, упав, і, звільнившись від пут своїх, Слово знову стало Суддею. І горе тому, хто не ставився до Слова як до святині, хто бруднив його, замулюючи чисте джерело. Прославиться ж той, хто залишився вірним Слову, не піддавшись жодним спокусам...».

Видіння зникло водночас з протяжним виттям сирени - патрульні машини господарювали на нічних вулицях напіввійськового міста.

РОЗДІЛ 7

Нещастя не зменшили Арсенового бажання і рішучості займатися «справою життя» - невдячною професією журналіста, яку він щиро вважав своїм покликанням. Зоряне видіння лише зміцнило його в цьому: він ставився до слова дбайливо, намагаючись не вимовляти його всує і не приховувати, не глушити його в собі. За це Арсена продовжували «викликати на килим». Цього разу до «виховання» журналіста вирішив долучитися чиновник нижчого рангу. На відміну від «шефа», це був маленький, рухливий чоловік, хоча, сидячи у своєму кріслі, він здавався досить значним - крісло на гвинтовому стержні було закріплене в максимально високому положенні. Коли Арсен увійшов, чиновник несподівано зістрибнув зі свого п'єдесталу і зробив кілька нервових кроків назустріч.

- Пане Чилингарян, я не знайомий з вами особисто, але дуже уважно стежу за вашими публікаціями. І запросив, щоб попередити: наступного разу я віддам вас під суд.

Наткнувшись на прямий запитальний погляд журналіста, він пояснив:

- Ви віддавали собі звіт, коли писали таке: «Народ голодує за образом Акопа Мадатяна»?! Це редакція замовляє вам подібні статейки?

Арсен не знав, як відреагувати. Це було схоже на грубий розіграш, фарс. Подібної нісенітници він, звичайно ж, не міг писати. Тим часом чиновник повторив фразу, іронічно підсумувавши: «Подумати тільки!..»

Особливо дратувало Арсена не до місця і неправильно вжите слово «голод», на якому його візаві чомусь робив особливий акцент. Акоп Мадатян був видатним громадсько-політичним діячем, що загинув кілька років тому за нез'ясованих обставин. Його трагічна, досить дивна смерть залишалася таємницею, з якої народжувалися найрізноманітніші версії. Народ любив Мадатяна, деякі ж можновладці ревнували навіть до його пам'яті.

- Це ж елементарна безграмотність: таке не може бути опубліковане в газеті, - Арсен намагався бути спокійним.

- Проте ви написали це, і газета не забарилася помістити подібну нісенітницю прямо на першій полосі, - маленький чиновник скривив у переможній посмішці губи і нарешті запросив Арсена сісти.

Сам же, продовжуючи походжати по кабінету, заходився було знову вимовляти зі смаком, очевидно, ним же придуману фразу:

- Народ голодує ...

- Покажіть газету, - несподівано різко Арсен перервав його.

Чинювник дещо зам'явся, однак через мить продовжив у якомусь трансі:

- Її, на жаль, у мене зараз немає. Однак мені достовірно відомо, рупором чийх ідей є ваша газета... Ось зараз візьму і подзвоню вашому редактору, скажу їй пару ласкавих слів. Не подивлюсь, що жінка... Раз вже демократія сприймається як вседозволеність, то для профілактики не завадило б змусити такого редактора з'їсти весь тираж номера.

Арсену ставало все незатишніше. Він розумів, що мовчати в даній ситуації непристойно, бо якщо він не спробує поставити знахабнілого чинювника на місце, то не простить собі цього ніколи.

- Ви навмисно перекрутили зміст моєї статті і все, що в ній написано. Про голод в публікації і мови не було. У ній йдеться лише про те, що жителі району, на відміну від інших, борошно за талонами не отримують і до честі своєї вирішують проблему хліба власними силами. Ви самі, напевно, маєте уявлення про реальну ситуацію в районі.

Чинювник наморщив лоб біля перенісся, від чого з його обличчя вмить злетіла впевненість.

- Ні вже, молодий чоловіче, на віражі мене не об'їдете! Ви пишете езоповою мовою, і слова ваші можна трактувати, як заманеться, - господар високого крісла ніяк не хотів сідати. - Стаття ж повинна бути без... (він утулив нецензурне слово, правда, не забувши вибачитися перед цим), щоб бути зрозумілою як мені, вибачте, інтелектуалу, так і простому чабану, що пасе в горах свою отару. Ви начебто пишете про буденні і нешкідливі речі, а між рядків явний натяк: мовляв, при Акопові Мадатяні все було набагато краще, і народ знузьгувався на тими часами...

Маленький чинювник віддихався, поправив краватку і, гордо виструнчившись, раптом вигукнув:

- Та якби зараз був голод, не сиділи б ми тут і розбирали вашу статтю. Голодний люд штурмував би зараз мій кабінет!

Пафос останньої фрази ніяк не подіяв на журналіста:

- Для неупередженого читача політичного підтексту в цьому матеріалі немає. Я всього лише назвав речі своїми іменами, спираючись на факти, надані керівником районної адміністрації. Можете подавати в суд на нього, якщо вважаєте, що вас огудили.

- Його ми чіпати не будемо, навіть якщо він таку дурість зморозив. Він - наша людина. А ось вас, юначе, повірте, не підтримає ніхто, навіть редакція, яка так безсовісно користується вашою недосвідченістю.

Арсен встав, даючи зрозуміти чинювнику, що не бажає більше слухати наклеп на свою адресу:

- Я не маю наміру потурати будь-кому... Що ж стосується суду, так це - ваше право. Думаю, знайдуться аргументи і на мою користь.

Чинювник майже істерично кинув услід журналісту:

- Стережіться, і вище начальство розгніване на вас...

У Арсена було почуття, схоже на те, що він зазнав років три тому, коли війна палала щосили і здавалося, що кровопролитним боям не буде кінця. Тоді мати Андраніка, зниклого без вісті під час того самого бою, в якому Арсен отримав важке поранення, бажаючи дізнатися в подробицях, як все відбувалося, почала емоційно дорікати Арсенові, що він не пам'ятає всього в деталях. Вона не хотіла зрозуміти, що Арсен, який отримав відразу три кульові поранення і чекав нового удару, тепер уже напевно смертельного, в той момент був, мабуть, у гіршому стані з усіх, хто залишився в живих.

Невтішній матері, що не бачить нічого, окрім власного горя, здавалось, що від неї приховують правду. Правду, яку знала лише війна. Їй здавалося, що всі навкруг винні у трагедії. Вона дивувалася і обурювалася:

- Чому це мало статися саме з моїм сином? Чого йому не вистачало - зросту, сили чи спритності? Він був вищий за всіх вас і за потреби біг би швидше за всіх...

Засліплена горем мати не могла і не хотіла зрозуміти, що справа тут не в особистостях і фізичних даних, що в усьому винна війна, яка вже спочатку складає свої чорні списки, де чітко зафіксовано, кому бути пораненим, кому - убитим, а кому - розчинитися в прірва. Мати зниклого не могла зрозуміти і того, що війна по-своєму була права і мала на те право - розпоряджатися людьми і їхніми долями, раз вже ті погодилися грати за її правилами. Арсен розповів їй усе, що знав і пам'ятав, без лицемірства. Але правда була занадто страшною, і тому охоплена болем жінка не вірила хлопцеві. Вона боялася поглянути правді в очі - її надламана психіка не витримала б цього.

Арсен тоді зробив дивне для себе відкриття: говорити правду - недостатньо, потрібно ще й виправдовуватися за неї. Виправдовуватися, так і не довівши нічого, тому що правда дуже часто не вигідна оточуючим: вони воліють закривати на неї очі, замінюючи її якимсь сурогатом власної правди.

Так було і у випадку з чиновником. Але якщо боязнь правди жінки, яка втратила сина, обумовлювалася материнським почуттям, то другому випадку важко було знайти якесь людське пояснення - тут все виявилось грубим, примітивним і лицемірним.

Арсен мимоволі згадав іншого держслужбовця, поступливого і благовидного чоловіка середніх років, який також уважно стежив за його публікаціями. Він завжди тепло вітав журналіста і якимось зізнався:

- За фахом я філолог, люблю і поважаю журналістів, але маю одну слабкість - обожнюю помічати огріхи, яких, на жаль, нерідко припускаються ваші побратими по перу. А ось у вас все нормально, не причепишся. Продовжуйте в тому ж дусі. Завжди радий прислужитися вам...

Однак, виходить, що мисливці причепитися були. Самі погрози чиновника-самодура, швидше, потішили Арсена. Зачепив неприкритий цинізм, з яким той доводив свою правоту. Арсен знав, що кожного року в день загибелі Акопа Мадатяна не хто інший, як той же чиновник, вимовляє публічну промову на його могилі, акуратно перераховуючи всі заслуги діяча національно-визвольної боротьби. Тепер же, скинувши маску, він постав зовсім іншим, розуміючи, що в цю хвилину опонент не має достатніх можливостей відстоювати свою правду.

Лицемірство чиновника журналіст сприймав як особисту образу. «Патріотизм - притулок негідників», - нав'язливо крутилася у нього в голові цитата...

Разом з тим Арсен відзначив про себе, що на керівних постах було й чимало справжніх патріотів, які свого часу зі зброєю в руках встали на захист батьківщини, з честю пройшли всю війну і зараз намагалися підняти країну з руїн.

РОЗДІЛ 8

Дізнавшись про погром редакції газети в Єревані, Арсен, незважаючи на попередження не залишати місто, вирішив їхати. Він не належав до тієї категорії людей, яких, у всякому разі в юності, як вогонь метеликів, нестримно притягує небезпека. Однак, коли справа стосувалася честі, Арсен йшов на ризик, не замислюючись.

Коли влітку 1992-го його, замуваного в гіпс, з ліловою від опіків спиною і, здавалось, одними живими величезними очима на схудлому, зарослому густою бородою обличчі, доставили на спеціальному вертольоті для тяжкопоранених у велику столицю, колеги-журналісти, немов змовившись, стали вигадувати про нього різні мислимі й немислимі історії, і незабаром Арсен був оточений ореолом «особливого хлопця».

- Так це ви і є легендарний Арсен Чилингарян?! - вигукнула молоденька позаштатниця, випадково познайомившись з ним в редакції. - Хлопці так багато про вас розповідають... А правда, що...

Дівчина почала жваво переказувати те, що чула від інших.

Арсен з цікавістю дізнався про себе багато «нового». Велика частина була абсолютною вигадкою. Згідно з цими легендами він, знаючи, що йде на вірну загибель, записався в загін «смертників», а отримавши важке поранення, декілька днів пробував до своїх. Йому приписували й інші подвиги, зовні більш ефектні, але такі, що по суті поступалися реальним за винятковою внутрішньою напруженістю і сконцентрованістю небезпеки.

Людам подобалося прикрашати все, створювати небилиці і вірити їм. Не погоджуючи з Арсеном, його поставили на п'єдестал, з якого, здавалось, він тепер не мав права спускатися. У зніженій і прагматичній великій столиці на нього дивилися як на щось дивовижне, і будь-який прояв звичайної людської слабкості чи простої схожості на інших могли розчарувати оточуючих. І тому Арсен намагався ставитися до всього цього філософськи і не дозволяти самому увірувати в те, що приписували йому люди, які знають про війну лише з чуток, відчував себе у великому місті не зовсім затишно.

Тут він ризикував стати «білою вороною». Немов у величезній, що не має кінця гарячквій гонці, столична молодь ковзала по життю на шаленій швидкості. Судорожно боячись падінь, вона спромагалася тільки дивитися собі під ноги, щоб не спіткнутися раптом, не відстати від інших, від самого життя і його темпів. Однак, не усвідомлюючи того, все більше в'язне в бруді сьогочасної вульгарності, в болоті обивательщини, де прояв чого-небудь щирого часто сприймалося з недовірливим подивом і навіть заздрістю.

Арсен натомість не ставився до інших з упередженою недовірливістю, як це було прийнято у великому місті, заздалегідь не налаштував себе на

те, що оточуючі прагнуть обдурити і нашкодити, не страхувався на цей випадок. Саме цим він зрештою і вигравав. «У тебе є зірка, - говорив один з університетських однокурсників. - Ти випромінюєш щось таке, що мимоволі притягає до тебе ».

На початках навчання в столичному університеті Арсен, як максималіст у дружбі, дивувався неприхованій фальші і мінливості стосунків між студентами. Один з однокурсників, ледь познайомившись з ним, почав проявляти знаки дружньої уваги. Помітивши, що Арсен тримає свій наручний годинник без ремінця в кишені (така звичка була у нього зі школи), приятель приніс наступного дня залізний ланцюжок і на лекції, ніби між іншим, запропонував: «Подобається? Бери, він якраз до твого...».

Швидше через бажання не образити хлопця Арсен прийняв подарунок, відзначивши про себе його увагу і дбайливість і вже замислившись, як віддячити. Але до кінця лекції, не відриваючись від конспектування, товариш несподівано натякнув, що віддає ремінець не дарма, адже він коштує сім рублів. Арсен не повірив своїм вухам. Повертати ж «подарунок» було якось ніяково. Після занять приятель попросив у нього три рублі на таксі. Через день він знову звернувся з подібним проханням і не заспокоївся, поки не набрав бажаної суми.

Познайомившись з Арсеном ближче, однокурсник всіляко намагався загладити свою провину. Арсен не порвав стосунків з ним, але в душі залишився вкрай неприємний осад.

У той же час він любив велику столицю: тут у нього були і щирі, справжні друзі. Проте в цілому юнак не довіряв їй - вона була непостійна, схожа на його університетського товариша.

Коли майже прямо з передової Арсена з відкритими ранами перевезли на військовому вертольоті до великої столиці, лікарі замість заспокоїти, мало не погрожували відрізати руку. Тієї ж миті замість мертвих неонових вогнів міста за вікном лікарні перед очима хлопця постала осяяна зенітками північ, польовий госпіталь - всього за кілометр від передової, дві тремтячі, спливаючі кров'ю свічки і пара ампутованих ніг у чоботях біля входу: лікарі, захопившись роботою, не встигли прибрати їх. Там, на фронті, де все було віддане на відкуп смерті, де все доводилося робити на швидку руку, це можна було зрозуміти і навіть виправдати, тим більше, що величезний мінометний осколок практично вже зробив справу хірурга. Тут же, в мирній і світлій лікарні, віддаленій від передової величезною відстанню, це здавалося блюзнірством і нереальністю.

Щоправда, наступного дня, коли Арсена почали відвідувати колеги-журналісти, редактори, доценти з університету і навіть професор, лікар, здається, пошкодував про свій намір:

- Не переживайте, все буде нормально, - заспокоював він.

Однак, «все нормально» не сталося. Через недолугість людей в білих халатах кістка передпліччя зрослася криво. Якимось неухважно-абстрактно оглянувши рентгенівський знімок, лікар незворушно запропонував пораненому зламати кістку і зрощувати її заново, як годиться...

Терпець Арсена урвався: він, не дочекавшись закінчення призначеного півторамісячного курсу лікування, зіщипивши зуби, зірвав з руки гіпс

разом з глибоко врослим в нього волоссям. Визволену нарешті з полону німичну, закручену як джгут, майже нерухому і нечутливу руку Арсен почав відновлювати сам. За гантелі він спочатку використовував перший-ліпший зручний предмет - футляр друкарської машинки. Насилу затискаючи рукоятку футляра в безвольних, негнучких, немов набитих ватою пальцях, перемагаючи ріжучий біль у плечі і під лопаткою, Арсен марно намагався підняти руку, якою ще місяць тому спокійно штовхав двопудову гирю...

Пізніше двоюрідний брат-голкутерапевт, намагаючись відновити Арсену пошкоджений променевий нерв, щодня свердлив йому товстими, нарізаними голками кулак між кісточками, примовляючи:

- Нічого-нічого, терпи... Уяви, що ти опинився у фашистському полоні і тебе катують.

Грубий жарт родича сподобався Арсену. Він був кращим, ніж ласкаво-байдужа брехня лікарів. Арсен без слів витримував тупий нудотний біль, адже рука поступово набувала чутливості.

У цій перебитій частині людської плоті, яка повільно поверталася до життя, було багато філософії. Переломи свідчили, наскільки тендітний людський організм і яку страшну руйнівну силу несе в собі шматочок металу, придуманий людиною для знищення собі подібних. Криво зрощена кістка свідчила про безвідповідальність і бездушність деяких лікарів, одягнених в білі халати разом з клятвою - не нашкодити, більше того - про байдужість суспільства до тих, хто ціною свого здоров'я і життя захищає його. Але, відновлюючись практично самостійно і поступово уподібнюючись до здорової, поранена рука поряд з незвичайною волею і тягою до життя, свободи і самостійності, виказувала своє презирство до цієї байдужості.

Арсен знав про випадки на війні, коли для того, щоб врятуватися, людина сама відрізала собі руку або іншу частину тіла, що потрапила в пастку смерті. Але виявилось, що відновлювати майже вже втрачену руку не менш складно і боляче, ніж свідомо жертвувати нею.

РОЗДІЛ 9

Велика столиця переживала не найкращі свої дні. З часу останнього приїзду вона здалася Арсену ще більш неприємно зміненою: громадські місця наповнилися вседозволеністю, яка перетворює примітивний вуличний бізнес на натовп; плачучі в підземках гітари й акордеони, молоді господарі яких відразу виявилися на узбіччі життя; жебраки, які жестами і вголос просять милостиню; літня жінка, що пропонує бездушному торговцю на ринку обміняти гроно винограду на свою напівблокадну черству скибочку хліба - десяту частину буханки, отриману за талоном у багатогодинній черзі... Загальна розгубленість і безсилля перед невизначеністю не тільки майбутнього, а й сьогодення.

Напівблокадна столиця 1995-го жила у важкі часи змін - ґрунтовної ломки всього попереднього: не тільки політичного та соціально-економічного укладу, а й суспільної свідомості та моралі.

На руїнах розваленого з несподіваною легкістю монументально-монолітного соціалізму пустив дикі паростки капіталізм. Подібно бур'яну, він нахабно заповнював собою будь-який вільний простір. Буквально на кожному

кроці з'являлися невеликі торгові пункти з небагатим, часом зовсім однаковим асортиментом пропонованого товару, часто вельми сумнівної якості. Новоявлені бізнесмени, яких раніше назвали б презирливо «спекулянтами» і напевно засадили б за ґрати, зараз явно пишалися своїм ремеслом. Арсену не подобалось, що ці кіоски-лавочки носили людські імена, очевидно, господарів або їхніх дітей: «Армен», «Карен», «Артур»... Такими іменами в його рідному місті називали вулиці, сквери і школи в пам'ять про загиблих на війні героїв.

Проходячи повз одну з лавок, Арсен виявився мимовільним свідком такої сцени. Дівча років п'яти слізно просила матір купити їй жувальну гумку. Та, намагаючись вгамувати дитину, потягла її геть, примовляючи з якоюсь безвихіддю: «Краще б твій батько загинув на фронті, тоді, може, і нам пільги дісталися б».

- Ось так, братику, скінчилася війна, а з нею і героїчні часи минули, - обміривши Арсена з ніг до голови оцінюючим поглядом, почав пояснювати вусатий здоровань середніх років за прилавком. - Тепер кожен сам по собі, чуже горе нікого не хвилює...

У великій квартирі редактора Елли Робертівни в самому центрі столиці було темно і холодно. Вже котрий рік місто не опалювалося. Електрика, згідно з графіком віялових відключень, подавалося два рази на добу: годину вранці і годину ввечері. Під тьмяним світлом газової лампи редактор підігріла вечерю на газовій плиті (газовий балон був дорогим задоволенням і по кишені далеко не кожній столичній сім'ї).

- Налий коньячку. Мені, будь ласка, зовсім небагато, - редактор поставила перед Арсеном тарілку, половину якої займала смажена картопля, половину - гречка, своєрідний делікатес у повоєнних умовах. - Радик примудрився розтягнути шовковичну настоянку, яку ти прислав під Новий рік, на цілий місяць. Немов ліки приймав: по два-три ковтки на день. Мене і близько не підпускав... Ой, я заговорила тебе... Ти їж, дитинко, їж.

Елла Робертівна виявляла до Арсена батьківську ніжність. Своїм ставленням вона немов намагалася замінити йому матір, яка померла в ті дні, коли Арсен, ледь закінчивши університет, поступив на роботу в газету. Редактор вмовляла його залишитися в столиці, далекій від фронту. Арсен не погодився, але столиця не відпустила його: через місяць після похорону матері він був доставлений сюди з важким пораненням. Елла Робертівна тепер також наполягала, щоб Арсен залишився. Робити цього Арсен не міг: зараз в рідному місті були вже могили не тільки загиблих друзів, а й матері. Там ішла війна, і він вважав зрадою залишитись осторонь фатальних для батьківщини подій.

- А якщо знову підстрілять? - майже благала редактор.

Арсен не помітив, як у відповідь на почуття якоїсь трепетної відповідальності цієї жінки до нього в його душі виросло подібне почуття, мабуть, більш складне, ніж любов. І тепер, коли реальна небезпека нависла над самою газетою, він повернувся, щоб бути поряд з редактором.

Випили за зустріч. Елла Робертівна стала відвертішою:

- Я маю до тебе ніжні почуття. Вибач, якщо в повсякденній суєті в редакції не встигаю виявляти знаки уваги... Ти не уявляєш, як важко бути жінкою-редактором.

Тим часом Арсен не знав, як підступитися до запитання, яке терзало його. Він розумів, що вимовити його не в силах. Одна думка про те, що на цю жінку, до якої ставився з не до кінця усвідомленим, хворобливо-сильним почуттям, могли підняти руку, жахала його. Чуттям, властивим, напевно, тільки жінці, вона вгадала, що творилося в душі у юнака.

- Так, мене побили, - відповіла вона на невисловлене запитання.

Арсен поклав виделку. З півхвилини тривала важка пауза. Обидва намагалися не дивитися один одному в очі.

Редактор, здавалось, була збентежена власним визнанням:

- Тільки, будь ласка, не говори про це при Радику. Чоловік досі не знає... Та ти їж, холоне...

Арсен механічно взяв виделку назад, але йому вже було не до їжі. Утриматися від запитань тепер він не міг, хоча розумів, що, ставлячи їх, мучитиме і жінку, і самого себе.

- Невже ніхто з хлопців не наспів на допомогу?

За розгубленою напівпосмішкою Арсен зрозумів, що вона не хоче говорити всієї правди.

- Це було вже після роботи. Затрималася подивитися матеріали чергового номера. Тут вони й увірвалися. Четверо... Я кричала... але нікого з наших уже не було...

Арсен мовчав. В середині у нього все горіло від образи і безсилля. Хвороблива уява домальовувала те, про що недоговорює редактор. Звичайно, в той момент у редакції крім неї були ще співробітники і не могли її не почувти - просто виявили легкодухість.

- Найприкріше те, що всі вони мені в сини годяться, хлопчачки... Втім, я здогадуюсь, хто їх міг направити. Останнім часом ми встигли нажити собі «авторитетних» ворогів...

- Шкода, що мене не було поруч, - ці слова вийшли у Арсена якось самі собою. - Ви мені як мати...

Останню фразу він вимовив ледь чутно.

- Ой... - редактор знічено опустила голову. Якось жалісна складка з'явилася у неї на переніссі. Потім, зібравшись, вона подивилася на нього з виразом ніжної подяки.

- Ти, будь ласка, їж... Спробуй ось це, - вона поклала в майже незайману тарілку капустяний салат. - Ти бережи себе... Мені буде дуже важко, якщо з тобою щось трапиться...

Нарешті прийшов чоловік редакторки, і разом з його невимушеними розмовами ситуація розрядилася.

- А-а-а, без мене п'єте?! - кинув він прямо з порогу, картинно взявшись у боки в дверному отворі.

Підсівши до столу, він майже фамільярно почав:

- А я уявляв вас зовсім іншим, дорослим, а ви, виявляється, хлопчик. Еля багато розповідала про вас... Втім, по тому, що пише людина, можна виз-

Пам'ятник легендарному герою війни
Монте Мелконяну

начити, яка у нього душа. Мені деколи сльозу пробиває, коли читаю ваші нариси про героїв. Вони у вас такі незахищені, приречені...

Повеселіла від коньяку Елла раптом вставила, круто змінивши тему і налаштувавши розмову на грайливий лад:

- Одружи хлопця. Ти не проти, якщо ми породичаємося?

Радик допитливо подивився на Арсена:

- Хм... скільки тобі років? Двадцять сім? Так. А за зодіаком хто? Лев? Ну, вибач, брат, на Лева ти не схожий - занадто скромний і сором'язливий.

- Так, він - виняток у всьому, - вимовила дружина.

- Добре, придумаємо щось, - жартував Радик із серйозним виразом розпашілого обличчя. Є на прикметі одна: Стрілець, теж знак вогненний. Сподіваюсь, вона вразить стрілою Амура твоє серце...

Від редактора Арсен пішов пізно. Після веселих розмов, підігрітих хорошим коньяком, йому полегшало. Хлопець намагався не дати своїй розпаленій уяві побудувати з плутаних слів жінки щось цілісне про інцидент в редакції.

Він багато чого віддав би, щоб якимсь чарівним чином стерти цей епізод з минулого або ж запобігти його. Зараз Арсен не міг і уявити собі, що через неповний рік ця жінка, яка весь час тремтіла за нього, майже холоднокровно запропонує йому піти з редакції.

- Ти нажив собі багато ворогів, і я всерйоз боюся за тебе... - скаже вона. - У нас не той рівень, щоб захистити тебе. І якщо ти підеш, я не вважатиму це зрадою...

Він у відповідь усміхнеться і скаже, що захисту не потребує. Однак через місяць редактор подзвонить і повідомить, що через серйозні фінансові проблеми в газеті очікуються скорочення, під які напевно підпаде і штатна посада власного кореспондента, і Арсен наполягатиме, щоб його звільнили негайно...

А поки, переконавшись, що в редакції все спокійно, Арсен повернувся до рідного міста.

РОЗДІЛ 10

На відміну від великої, мала столиця жила усталеним, звичним і повсякденним напіввійськовим життям. Для городян до тридцяти п'яти років вона була своєрідною великою казармою. Резервістів очікували чергові збори, які проводилися щороку в самий розпал весни. Деякі з військовозобов'язаних звільнилися з армії всього місяць і навіть тиждень тому. І тепер, у найповнокровніший період життя природи і людини, їм, уже в статусі резервістів, знову належало на цілі місяці відмовитися від усього особистого: забути на цей час всі свої плани і турботи, щоб із зброєю в руках, яка ніби навечно прикипіла до рук, вирушити в суворі гори на півночі краю, на найнебезпечнішу ділянку, яку, рятуючись від жорстокої людини, давно вже полишили споконвічні господарі - сарни, дикі кози і ведмеді.

У самому місті відчувалося загальне невдоволення війною, яка лише прикидалася, що скінчилася. Люди втомилися від тривалої військової долі, від життя з його невизначеністю. Часом, коли війна сильніше стискала людини у своїх жорстких лещатах, живим здавалося, що мертвим краще. Однак, звільняючи від життєвих пут, смерть деколи вганяли мертвих в ще більшу тісноту, образу і здивування.

Одного разу Арсену довелося робити репортаж з лінії передової, де проводився обмін трупами. Вони були покладені штабелем у кузові вантажівки. За тиждень, поки лежали неприбраними в полі під дощем, трупи противника встигли неабияк зіпсуватися. Майже всі були вісімнадцятирічними юнаками, яких, немов в агонії, зазнаючи важких втрат, противник відправляв на фронт, не втрачаючи часу навіть на елементарну підготовку. Душі цих одягнених в однакові сірі шинелі юнаків, напевно, не встигли навіть толком образитися і лише подивувалися з того, що їм судилося народитися, щоб так скоро і безглуздо померти. Тоді Арсен трупів не сфотографував, а репортаж склали всього кілька слів і цифр - статистичних даних, за якими стояли людські життя і живі душі...

Над живими ж немов висів якийсь великий ДОКІР, що увібрав в себе сотні закидів конкретним людям - політикам, дипломатам, військовим,

яким, здавалось, подобались удавання війни і невизначеність ситуації, на військкоматівського працівничка - «тилового щура», як називали його бійці, що періодично з'являвся з довгими списками перед обпаленими війною, досвідченими хлопцями, щоб зачитати їхні прізвища, розподілені по підрозділах. У цих списках війни Арсен Чилингарян числився в другій роті рядовим піхотинцем-стрільцем...

Другий день Арсену нездужалося. Він ніяк не міг добити статтю, за яку взявся ще на початку тижня. Ледве виводив кілька рядків, голова тяжчала, а авторучка валилася з рук.

Час хилився до півночі. Арсен вже збирався лягти, як задзвонив телефон.

- З ким я говорю? - не привітавшись, запитав хтось на іншому кінці дроту приглушено-безцеремонним басом.

- А кого ви хотіли?

- Браток, поклич-но Риту, - грубий з розтяжками голос продовжував фамільярничати. В один момент він здався Арсену знайомим.

- Меружан?... Ти?

Трубка не відповіла.

- Перестань кривлятися. Знову ти за старе? - з напускною злістю промовив Арсен, майже впевнений у тому, що його розіграє один зі старих знайомих.

- Це не Меружан, - в трубці нарешті заговорили, - але якщо дізнаюся, хто ти, тобі...

У відповідь на вимовлене в кінці невидимим співрозмовником непристойне слово Арсен несподівано для самого себе висловився дошкульніше.

- Ну ти залетів, хлопець! Зараз я вирахую твою адресу, тоді дізнаєшся, з ким маєш справу, - на тому кінці дроту почулися нервові гудки.

Арсен був настільки слабкий і не в дусі, що навіть не став осмислювати цю дивну нічну лайку. Зараз він думав лише про те, щоб швидше завалитися в ліжку і відключитися до ранку. Однак через хвилину телефон задзвонив знову - з якоюсь особливою вимогливістю.

- Браток, давай зустрінемося... Прошу тебе, - нічний голос неймовірно пом'якшав: господар явно змінив тактику. - У мене тут блокнот. Видно, загубили. У ньому записаний і номер твого телефону, а навпроти - ім'я Рита. Я шукаю власника.

- Ніякої Рити тут немає. І блокнота я не втрачав. Вибач, нічим допомогти не можу.

- Слухай, мені потрібно дещо уточнити. Давай зустрінемося.

- Вранці зустрінемося.

- Дуже прошу, давай зараз, - трубка майже благала.

Арсену було вкрай неприємно слухати цей неприродно фальшивий голос. І, швидше, щоб позбутися його, відповів:

- Гарзд, хвилину через десять на кільцевій...

Арсен змусив себе накинути на плечі куртку. Виходячи, він кинув погляд на настінний годинник - три хвилини до настання півночі...

На порожніх вулицях напіввійськового міста горіли поодинокі вцілілі ліхтарі. Арсен став під одним з них, на самому видному місці кільцевої, що

розходиться у всі чотири сторони. Було досить свіжо. Він прочекав з чверть години. Хтось немов вивчав його терпіння. Доймав холод. Інший на його місці неодмінно закурив би. Але Арсен не мав такої звички, він ніколи не курив, захоплюючись з малих років спортом...

Нарешті нічну тишу розрізав здалеку мотор. Незабаром з'явилися і вогні фар, випереджаючи червону «Ниву». Проте машина проїхала повз і, обігнувши кільцеву, пригальмувала на протилежному боці вулиці. Арсен зрозумів, що хтось сидів поруч з водієм, особи якого неможливо було розібрати, спостерігав за ним. Через пару хвилин машина різко рушила назад вгору вулицею.

Той, хто так наполегливо домагався негайної зустрічі, явно не поспішав з'являтися.

Арсен вже збирався піти, коли, блиснувши фарами, майже безшумно підкотила «шістка». З розчинених одночасно дверей машини вийшли двоє. Арсен знав їх - це були люди «шефа». Вони мовчки подали руки для привітання. Один з них, що нагадував кам'яну брилу, з деякою демонстративністю тримав блокнот. Переконавшись, що Арсен один, він непомітно підморгнув товаришеві, і той відійшов. Потім розкрив блокнот, повернувши його на тьмяний промінь вуличного ліхтаря. Серед телефонних номерів на першій сторінці записника, дійсно, був і номер Арсена. Навпроти стояло ім'я - Рита. Чоловік, схожий на брилу, почав запевняти, що подзвонив посеред ночі, щоб справді з'ясувати, хто є власником блокнота. Арсен помітив, що всі номери були записані одним і тим же чорнилом і з очевидною недбалістю, на швидку руку.

Раптом, закривши блокнот, чоловік-глиба злісно кинув:

- Чому це ти по телефону матюкався?!

І, не дочекавшись відповіді, в'їхав Арсену зі всієї сили в ліву вилицю. Таким ударом в кінофільмах, по ідеї, герой валить бика. Арсен же, на явний подив візаві, навіть не відступив. Далі все відбувалося ще більш несподівано. Права, здорова рука Арсена, яка немов увібрала на час в себе всю силу і спритність пораненої лівої руки, якось самостійно-механічно почала забивати сторопілого противника натренованими під час щоденних спортивних занять ударами. Ледве прикриваючись від них, той почав розгублено задкувати - до тих пір, поки не вперся спиною у перила по краю тротуару. Обернувшись назад, він з безпорадністю дитини почав кликати не голосом, а очима свого товариша, який вже було сів в автомобіль. Той, ошелешений подібним поворотом справи, крикнув на адресу Арсена надтріснутим голосом:

- Гей, хлопець, охолонь!

Арсен припустився помилки, близько підпустивши другого. Скориставшись похибкою, той міцно обхопив журналіста за плечі. Тим часом перший вже отямився і, очевидно, отримавши знак від товариша, знову перейшов у наступ.

- Ти кого б'єш?.. Тобі що жити набридло?!

У Арсена скипіли всі колишні образи, пов'язані з хамами-чиновниками та їхніми поплічниками. Один із них, що явно виконував начальницьке доручення, зараз стояв перед ним.

- Дивись, пес, надірвешся на службі у господаря, - була відповідь.

Матюкаючись, здоровило підскочив до свого супротивника. Його товариш ще міцніше затиснув плечі Арсена. Удвох їм вдалося впоратися з журналістом: били розлючено, куди попало - по обличчю, животу, нирках... Арсен встиг нанести пару ударів у відповідь. Наостанок він знайшов у собі сили видихнути мат на адресу своїх кривдників.

«Щури і перестраховальники, не здатні поговорити по-чоловічому, один на один. Ви ще отримаєте своє!..»

Арсен не помітив, що поки він згарячу обіцяв помститися, Зоряний Хлопчик, який давно вже майже непримітно мешкав у нього в душі, покинув його.

Йдучи ж, Зоряний Хлопчик докоряв про себе Арсена за слабкість: «Не можна зводити Майбутнє до теперішнього...»

РОЗДІЛ 11

Густий туман огортав гору, і, коли хлопці, які ще пару годин тому знемагали від червневої спеки, нарешті досягли самої вершини гори Мров, несподівано повалив великий сніг.

Тут було зовсім інше життя - відособлене, неприступне і горде. Внизу пливли хмари і літали птахи. А хлопці (серед них і Арсен), дещо гордовиті від усвідомлення підкорення важкої висоти і причетності до долі історичного високогір'я, написали на клаптику паперу свої імена, засунули листок в пляшку та й закопали її в глибокому снігу, який не танув тут навіть спекотним літом...

Тримісячні військові збори почалися в квітні - у той самий період, коли, остаточно оговтавшись від зимового заціпеніння, природа, як кокетлива жінка, вимагає особливої уваги до себе. Однак війна вносила дисгармонію в усе навколишнє, змушуючи тремтіти перед собою все живе. Немов озброюючись проти самої війни і відчуваючи себе впевненіше зі зброєю в руках, людина не поспішала змінювати мечі на орала, відгукуватися на поклик квітучих садів і паруючих полів, що скучили за турботою і доглядом. Зброя і людина, здавалось, зрослися в одне органічне ціле.

На суворому високогір'ї Мровського хребта час ніби зупинився. Однак спокій був оманливий: в горах зачаїлася смерть. По обидва боки засіяної мінами лісної ущелини де через кілометр, де менше були розкидані пости застряглих тут через ненажерливу війну озброєні люди. Часом лунала автоматна черга. Вона була розсіяна, практично безпечна і часто без відповіді: супротивники лише перевіряли пильність, як чужу, так і свою. Мир перемир'я, а інакше - війна нервів, продовжувалися.

Солдатам у горах доводилося жити, як звірям у норах. На військовій мові ці нехитрі, на перший погляд, споруди називаються бліндажами: тут бійці ховаються від дощу і холоду, готують їжу, харчуються і відпочивають. І незважаючи на зовнішню свою примітивність, ці сирі, тісні і низькі солдатські гуртожитки, де можна пересуватись лише пригнувшись, - річ складна і примхлива. Потрібно невпинно дбати про те, щоб пічка не диміла, щоб не руйнувалися нари, споруджені з грубого дерева, не розвелися комахи-пара-

зити. Але найголовніше, щоб дах не протікав. Вирішити це завдання, маючи під рукою лише дерево, землю та траву, нелегко. У горах же, де дощ інколи безперервно ллє цілий тиждень, і суперовий дах з утоптаного багат шарового дерну безсилий. Накопичена за такий міні-сезон у земляній стелі волога трансформується у тривалий внутрішній «дощ», у той час, як зовні все кругом знову змагає від спеки.

Нештатних ситуацій на передовій - хоч відбавляй. Втім, людина звикає до них досить швидко: вона може спати, вперто не помічаючи крапель дощу просто в обличчя; долати круті гірські підйоми, на яких гине знесилений кінь; здобувати собі прожиток, коли здається, що навкруги немає нічого, крім будяків; переносити тісняву і образи в сирих бліндажах, брудних польових їдальнях з вічно холодним чаєм, задовольнятися мізерним сухпайком. І це, зрозуміло, не найстрашніші випробування...

Три повних місяці, а не три дні, як обіцяв «шеф», треба було провести в горах на посту і Арсену, знехтувавши цілком реальною, майже такою ж, як на війні, але розконцентрованою і розтягнутою в часі небезпекою. Десь на шляху з великої столиці «загубився» його лист до редакції з клопотанням, що виявили лише через півтора місяці, коли від зборів вже нікого не звільняли. До того часу поступово відпустили всіх тих, кому на громадянці пощастило влаштуватися на роботу і за яких заступилося начальство, яке направило військовому керівництву лист-клопотання про дострокове звільнення від зборів. Товариші всі дивувалися, чому журналіста, єдиного серед них, залишають «мотати на всю котушку». Арсен віджартовувався: «Справді, щось затягнулося моє професійне відрядження».

Між тим він непомітно подружився з горами, які височіли над білосніжними хмарами, простромивши їх своїми сивими верхівками. Йому подобалося, з яким філософським спокоєм ці непорушні витвори природи спостерігали за польотом птахів під собою і всім, що діялось внизу. Гори вчили бути завжди вище того, над чим вдалося піднятися і підвестися, залишаючись при цьому зрозумілим і простим.

До кінця зборів Арсен разом з кількома товаришами підкорив вершину гори Мров, здолавши майже чотирикілометрову висоту. Потім він часто згадував це ризиковане сходження. І не тільки тому, що випробував незвичайні почуття, потрапивши, всупереч законам природи, протягом декількох годин з літа в зиму (ближче до вершини валив великий сніг, в той час як внизу стояла червнева полуденна спека), але й тому, що на висоті, яка, здавалось, знаходиться над часом і простором, він почув поклик предків і, дивлячись на свій маленький, покручений війною, але гордий край, зрозумів, що це його доля, доля його діда, його батька... його майбутнього сина... «Боже, якщо мені судилося з'явитися на світ ще раз, дозволь народитися тут, в Карабаху», - це зізнання стало одкровенням для самого Арсена. Від цього йому, що стояв по коліна у нетанучому снігу, стало тепло...

Арсен повернувся зі зборів брудний і втомлений, але на серці було легко і чисто. Нічого іншого, окрім сну, не хотілося. Постіль здавалася йому розкішшю, тому він ліг просто у військовому одязі перед книжковою шафою на невеликий жорсткий килимок, згорнувся калачиком і майже відразу

заснув. Встиг лише згадати, що рік тому йому довелося так само провести ніч: будинок був переповнений колегами-журналістами, які наскочили з Єревана. Вони приїхали висвітлювати річницю перемоги у війні, але єдиний тоді готель у місті був зачинений ...

Батько, як і того разу, не спав всю ніч: він укрит Арсена своєю ковдрою і до ранку стежив, щоб вона не сповзла і син не розкрився...

РОЗДІЛ 12

З тих пір, як подзвонила редактор газети, попередивши, що збирається скоротити штатного власкора, Арсен не написав жодного рядка. Вже звиклий у свої двадцять вісім років до найрізноманітніших ударів долі, він ніяк не чекав його з цього боку. Хтось із колег, бажаючи чи то заспокоїти його, чи то, навпаки, зробити ще болючіше, сказав, що газету купив один з впливових держчиновників, який тепер «замовляє музику» і особисто стежить за підбором кадрів.

Справа життя, якій Арсен ще в отрочтві вирішив присвятити себе, тепер здавалося далекою і нездійсненною мрією. Арсен вже не уявляв, як можна взяти ручку і, невимушено затиснувши її між пальцями, виводити літери, слова, пропозиції. Плести павутину слів у просторі та часі, облутуючи нею людей, людські долі, явища і події, часто, можливо, не маючи на те право. Облутувати інших і самого себе...

Писати, писати і писати... Зараз це здавалося йому неможливим, і Арсен щиро дивувався, як протягом п'яти років займався цим кожен день з пристрасною мислився. Він мовчав, знаходячи в цьому не тільки спокій, але й своєрідну свободу. Не став писати і пізніше, коли слово, здавалося, почало виплутуватися з тенет, і журналістика пожвавилася, поповнившись новими виданнями та особами.

Він немов опинився між минулим і майбутнім, теперішнє перебувало у вакуумі і здавалося нереальним.

- Ти не маєш права не писати. Будь-яка газета відхопить тебе з ногами і руками, - говорив той чи інший з колишніх колег, не розуміючи, наскільки тепер Арсен далекий від них.

Він продовжував мовчати, байдуже відхиляючи пропозиції різних видань. Тепер Арсен ясно розумів, що неможливо підпорядкувати слово часу, як і зворотне - укладати час в полон слова. Він знав, що не можна обманювати словом час, раболіпствувати за допомогою слова перед часом. Зоряне бачення підказало йому, що слово, кинуте у вічність, зберігає в ній в первинному своєму вигляді і сенс і, повертаючись, вимагає звіту...

Роздивляючись часом нічне небо, Арсен безуспішно шукав там Зоряного Хлопчика. У такі хвилини з'являлося почуття, схоже на жалість і тугу за минулим. Він думав, що ось збереться з силами, підбадьориться і знову, як колись, почне жити сьогоденням і мріяти про майбутнє. Але, не знаходячи поруч з Медведицею Хлопчика, він знову заглиблювався в себе...

Одного разу в місті він випадково зустрів Яну, і вона попросила трохи провести її. Дівчина і раніше була дуже красива, але Арсен тепер не помітив зірок у її очах. Вона скаржилася на свого нового друга, звинувачувала його в м'якотілості.

- Уявляєш, цей тюхтій заявив, що не візьме шлюб без згоди матері?! Якщо так триватиме, я дам йому від коша...

Арсен зловив себе на думці, що майже не слухає колишню пасію і не реагує на її слова. Потім, коли вже розійшлися на перехресті, він подумав, що хоча б заради пристойності варто було висловити їй щось на зразок співчуття і підтримки... Арсен мимоволі озирнувся, але Яна вже встигла перетворитися на маленьку цятку, яка не могла почути його.

Він спочатку пошкодував, що його дівчина, нехай і колишня, перетворилася на цятку. Але потім прийшов до думки, що це навіть добре, тому що слова, які він збирався видавити з себе, напевно вийшли б неприродними, нещирими і лише роз'ятрили б давно закінчену розмову.

Ще він подумав, що Яна, напевно, теж озирнулася або ось-ось озирнеться і знайде його маленьку, нічого не варту для себе цятку. А через хвилину, коли вони ще віддаляться, взагалі не розрізнять в просторі один одного. Від цієї думки стало неприємно, і далі він ішов, відчуючи себе крихітною, нікому не потрібною цяткою.

«Мала і ница людина в нескінченності часу і величі простору, - думав він. - Лише любов, немов потужна лупа, збільшує людини, звеличує її. Вона знаходить і зводить у часі і просторі дві істоти, щоб наповнити їхнє життя змістом і значенням, зліпити їхні долю... Без любові людина - ніщо».

Потім Арсен схилився до думки, що розумно й логічно, коли людина періодично усвідомлює свою нікчемність і обмеженість. Завдяки цьому він, мабуть, більше зливається з життя, розуміючи, що не варто опиратися йому.

«Навіщо намагатися повернути минуле - треба жити сьогоденням, - Арсен відчув, що починає знаходити душевну рівновагу. - Не можна чинити опір майбутнього - адже воно може наступити і без нас».

Тепер Арсен не шкодував про те, що через хвилину від дівчини не залишиться навіть маленької плямочки, видимої зором.

«Розчинюсь і я, занурившись у нескінченність часу, довірюся його течії - розумна хвиля приб'є до нового берега. Головне - не втомитися дивитися вперед», - думав Арсен.

«Вперед, вперед до майбутнього! До майбутнього, де живе Зоряний Хлопчик!»

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Через роки шестирічний синочок чомусь запитає Арсена, чи заплакав він, коли помер його тато? Арсен скаже ухильно: «Я не вмію плакати...»

Синочок хитро посміхнеться у відповідь: «А мені здалося, що коли я назвав ім'я дідуся, ти трішки заплакав, одним оком».

Арсен відвернувся, щоб малюк не побачив його сліз...

2007-2009 рр.